

Գ Լ Ո Բ Ո Ի Մ

Վ Ե Ր Լ Ո Ի Ծ Ա Կ Ա Ն Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Գ Ի Ր

ԼՂՀ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳԻԾ
(ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶՈՒԳԱՀԵՌՆԵՐ)

ԶԱՎԱԽՔԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

7

Նոյեմբեր, 2006

«ՆՈՐԱՎԱՆՔ» ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

Գ Լ Ո Ւ Բ Ո Ւ Մ

Վերլուծական տեղեկագիր

Г Л О Б У С

Аналитический бюллетень

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նոր «Սառը պատերազմ» և «գազման ռազմավարության» վերափոխումը	5
ԱՄՆ պաշտպանության նոր նախարարը և իրանական հիմնահարցը	9
«Դաշնային» Իրաքի ստեղծումը	12
Страны ОДКБ вооружают противника Армении	16
Թիֆլիսահայ համայնք. վերջաբանի փոխարեն	19
Միլիտարիստ համայնքի արդի մի քանի հիմնահարցերի շուրջ	23
Ситуация на Северном Кавказе	27
Обмен населением между государствами как элемент долгосрочного урегулирования этнополитических конфликтов	36
<i>Приложение 1. Устав организации договора о коллективной безопасности</i>	<i>40</i>

ՆՈՐ «ՍԱՌԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄ» ԵՎ «ԶՍՊՄԱՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ» ՎԵՐԱՓՈԽՈՒՄԸ

Այսօր Միացյալ Նահանգներ-Ռուսաստան հարաբերությունների բնույթը երբեմն նմանեցվում է նրան, ինչ գոյություն ունեւր 20-րդ դարի երկրորդ կեսին ընթացող Առաջին «Սառը պատերազմի» (ՄՊ) (այս բառակապակցության եզրաբանության մասին տե՛ս հավելվածը) դարաշրջանում: Այդ պատերազմը կոշտ հակամարտություն էր երկու աշխարհագաղափարախոսական հայեցակարգերի և աշխարհաքաղաքական նախագծերի միջև, որոնց համակիրները (երբեմն՝ իրենց կամքին հակառակ) համախմբվել էին գլխավոր դերակատարների՝ ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի շուրջ: Հարկ է նկատել, որ վերոնշյալ տերությունների մրցակցությունը սկիզբ էր առել դեռևս Երկրորդ համաշխարհայինի տարիներին. այն ժամանակվա «դաշնակիցները» պայքարում էին ոչ միայն ընդհանուր թշնամի Գերմանիայի, այլև հաճախ նույն եռանդով՝ միմյանց դեմ: Այսինքն՝ ԱՄՆ-ԽՍՀՄ «դաշնակցային» փուլի հարաբերություններն արդեն պարունակում էին ապագա դասական Սառը պատերազմի բաղադրիչների մի զգալի մասը:

Նման իրավիճակը կարելի է օրինաչափ համարել, քանի որ Երկրորդ համաշխարհայինում ԽՍՀՄ-Գերմանիա առճակատումը և ԽՍՀՄ-ԱՄՆ-Մեծ Բրիտանիա դաշինքը կարելի է գնահատել որպես ինչ-որ չափով «քաղաքական անտմալիա»: Աշխարհաքաղաքական և գաղափարախոսական տեսանկյուններից ԽՍՀՄ-ը և Գերմանիան ունեին խորքային ընդհանուր շահեր, որոնք գրեթե բացակայում էին ԽՍՀՄ-ԱՄՆ-Մեծ Բրիտանիա պրագմատիկ, ստեղծված իրադրությունից բխող հարաբերություններում: Ըստ էության սկզբունքային հակասություններն առկա էին Գերմանիայի և ԱՄՆ-Մեծ Բրիտանիայի միջև: Այս համատեքստում ԽՍՀՄ-Գերմանիա առճակատումը կարելի է գնահատել որպես անգլո-ամերիկյան դիվանագիտության հաղթանակ: Այս իրողության ընկալումը խիստ կարևոր է արդի քաղաքական գործընթացները համարժեք գնահատելու համար:

Վերադառնալով այսօրվա իրողություններին՝ փորձենք հաշվի առնել այն սկզբունքային վերափոխումները, որոնք տեղի են ունեցել աշխարհում ԽՍՀՄ փլուզումից հետո: Ներկա ժամանակաշրջանը սահմանվում է որպես միաբևեռ համակարգից բազմաբևեռի անցում, և այդ «անցումային» փուլում զուգահեռաբար ընթանում են երկու գործընթացներ.

- Տեղի է ունենում այն հիմնական աշխարհաքաղաքական միավորների ռազմաքաղաքական, տնտեսական և գաղափարախոսական կայացումը, որոնք արդեն պայմանավորում են կամ մոտ ապագայում պետք է պայմանավորեն միջազգային հարաբերությունների բազմաբևեռ տրամաբանությունը:
- Նկատվում է Միացյալ Նահանգների գերակայության նվազում. այսօր ոչ միայն այլոց, այլև ամերիկյան քաղաքական ընտրանին ընդունում է, որ անգամ ԱՄՆ-ի նման գերհզոր տերությունն ի զորու չէ միայնակ «ղեկավարել» աշխարհը և արդեն մշակում է «կազմակերպված նահանջի» սցենարներ (նման մոտեցման մասին են վկայում Իրաքից ամերիկյան զինուժի դուրսբերման վերաբերյալ արդեն հաճախակի դարձած քննարկումները քաղաքական և փորձագիտական հարթություններում):

Վերոնշյալ իրողություններն ուրվագծում են այն բազմաբևեռ համակարգը, որն արդեն ինչ-որ չափով առկա է և որում միջազգային հարաբերությունների «սառըպատերազմյան» տրամաբանությունը գործում է արդեն այսօր: Միևնույն ժամանակ պետք է արձանագրել, որ Առաջին և ներկայումս ընթացող Երկրորդ սառը պատերազմներն ունեն ինչպես ընդհանրություններ, այնպես էլ սկզբունքային տարբերություններ: Փորձենք համառոտ ներկայացնել այդ նմանությունները և տարբերությունները:

Մինթետիկ՝ քաղաքակրթական կամ ազգային բաղադրիչներով գաղափարախոսություններ և տնտեսական համակարգեր. Առաջին *ՄՊ-ն* տրամազծորեն հակադիր, ունիվերսալ կոչվելու հավակնություններ ունեցող, երկու տնտեսական-գաղափարախոսական մոդելներին՝ «ազատական ժողովրդավարական» և «կոմունիստական-տոտալիտար», հակամարտություն էր: Ներկայումս պատկերն այլ է:

Առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե ԽՍՀՄ փլուզումից հետո զլոբալ հարթությունում գերակայում է ազատական տնտեսական մոդելը: Սակայն այդ մոդելը միանգամայն այլ բովանդակություն և ձև է ստանում տարբեր քաղաքակրթական գոտիներում ու առանձին երկրներում¹: Նշենք նաև, որ ի տարբերություն նախկինի, այսօր համաշխարհային տնտեսական դերակատարների թվին են դասվում նաև վերազգային կորպորացիաները, որոնց կառուցվածքը և գործելաձևը հաճախ տոտալիտար բնույթ են կրում և որոնց սեփական շահերը երբեմն գերակայում են իրենց «գրանցման երկրի» ազգային շահերի նկատմամբ:

Նույնը կարելի է պնդել նաև գաղափարախոսական հայեցակարգերի մասին: Աշխարհում կարծես թե իշխում է ժողովրդավարությունը. «մաքուր կոմունիզմին» հավատարիմ են մնացել թերևս միայն Հյուսիսային Կորեան և որոշակի մոտավորությամբ՝ Կուբան: Այսօր անգամ «սոցիալիստական» Չինաստանը հրաժարվել է «դասակարգային պայքարի» և կոմունիստական գաղափարախոսության էությունը հանդիսացող այլ կարգախոսներից և կառուցում է «հարմոնիկ հասարակարգ», իսկ Արևելքի «թագավորական տներին» կից գործում են պառլամենտներ և ժողովրդավարական այլ ինստիտուտներ: Միննույն ժամանակ, «հաղթած ունիվերսալ ժողովրդավարական մոդելի» մասին խոսելը հիմնավորված չէ, քանի որ «ժողովրդավարություն» հասկացությունը տարբեր քաղաքակրթական գոտիներում և երկրներում ընկալվում ու կիրառվում է հաճախ միանգամայն տարբեր ձևերով և բովանդակությամբ: Այդ առումով հատկանշական է, որ անգամ «մաքուր», «ունիվերսալ» ժողովրդավարության և ազատականության գլխավոր ջատագովները՝ ԱՄՆ-ը և Մեծ Բրիտանիան, իրենց նախկին հակառակորդ կոմունիստական մոդելից փոխառել են որոշ տոտալիտար բաղադրիչներ և, ի լրումն, գաղափարախոսական ոլորտում ձեռք են բերել գերազգային՝ այսպես կոչված «ուլտրանացիոնալիստական» երանգներ:

Վերոնշյալ իրողությունները վկայում են այն մասին որ զլոբալ հարթությունում «ունիվերսալ և մաքուր» ազատական տնտեսական մոդելները և ժողովրդավարական գաղափարախոսական հայեցակարգերը, չնայած *ՄՊ-ում* տարած հաղթանակին, չեն գերակայում: Դրանց փոխարեն գործում են այդ մոդելների մոդիֆիկացված, որոշակի առումներով՝ *սինթետիկ*, քաղաքակրթական և ազգային արժեքներ արտահայտող գաղափարախոսություններ² ու տնտեսական մոտեցումներ: Արդյունքում՝ այսօր աշխարհում գործող գաղափարախոսական և տնտեսական համակարգերն ունեն և՛ ընդհանրություններ, և՛ սկզբունքային հակասություններ: Այդ քաղաքակրթական և ազգային բնույթի հակասությունների համախումբը թելադրում է արդի միջազգային հարաբերությունների «սառըպատերազմյան» տրամաբանությունը:

«Զսպման քաղաքականություն-2». Ինչպես հայտնի է, ամերիկյան քաղաքականությունը *Առաջին ՄՊ-ի* տարիներին առաջնորդվում էր «զսպման ռազմավարության» հայեցակարգով³: Նման ռազմավարությունն արդարացված էր և ուներ օբյեկտիվ հիմնավորումներ: Երկրորդ համաշխարհայինում ԽՍՀՄ-ը բացարձակ ռազմական հաղթանակ էր նվաճել: Արդյունքում՝ ստեղծվել էր տարածքային առումով նախադեպը չունեցող «կոմունիստական կայսրություն», որի սահմանները ձգվում էին Պեկինից մինչև Բեռլին: Այդ կայսրությունը զինված էր հարձակողական գաղափարախոսությամբ, ուներ պատերազմում թրծված հսկայական զինված ուժեր, որպես ֆաշիզմին հաղթած երկիր ուներ բարձր միջազգային հեղինակություն և չնայած պատերազմում կրած մարդկային ու նյութական մեծ կորուստներին՝ արագորեն վերականգ-

¹ St' u, օրինակ, *Стивен Роуэфилид*, «Сравнительная экономика стран мира», РОССПЕН, Москва, 2004.

² Այս համատեքստում ուշադրության արժանի է վերջերս Ռուսաստանում տարածում գտած «ինքնիշխան ժողովրդավարության» վերաբերյալ գաղափարախոսական թեզը:

³ Նկատենք, այդ քաղաքականությունը բնորոշ էր ԱՄՆ-ԽՍՀՄ հարաբերությունների առաջին փուլին. 70-ականներից ռազմավարական նախաձեռնությանը տիրապետում էին արդեն ամերիկացիները, և «զսպման քաղաքականություն» եզրն այդուհետ ավելի շուտ քարոզչական բնույթ էր կրում:

նում էր իր տնտեսությունը: Միննույն ժամանակ, ԽՍՀՄ քաղաքական ղեկավարությունը բավարարված չէր պատերազմի արդյունքներից. համարվում էր, որ աշխարհաքաղաքական ձեռքբերումները հատկապես արևմտյան և հարավային ուղղություններով կարող էին և ավելի մեծ լինել:

Վերոնշյալի համատեքստում միացյալ Արևմուտքը և նրա առաջատար Միացյալ Նահանգները, բնականորեն, պետք է համախմբեին իրենց ռեսուրսները նման գերիզուտ տերության էքսպանսիան զսպելու նպատակով: Նման ռազմավարություն վարելու համար որպես հիմնական ռազմական գործիք կիրառվեց միջուկային զենքը: Վերջինիս մենատիրական տիրապետումը ԱՄՆ-ի կողմից *ՄՊ-ի* առաջին փուլում միակ արգելանքն էր, որը զսպեց ԽՍՀՄ հավակնությունները, օրինակ, Իրանի և Թուրքիայի նկատմամբ: Հետագայում հավասարակշռությունը միջուկային սպառազինության ոլորտում գործնականում բացառեց ԱՄՆ-ԽՍՀՄ անմիջական առձակատումը:

Ներկայումս պատկերը տրամագծորեն փոխվել է: Որպես հարձակողական, ռազմական բացարձակ գերակայություն ունեցող տերություն հանդես է գալիս ԱՄՆ-ը: Այդ գերտերության քաղաքական ղեկավարությունը նույնպես չբավարարվեց *Առաջին ՄՊ-ում* տարած իր բացարձակ հաղթանակով, որի արդյունքում գլոբալ հարթությունում հաստատվեց Միացյալ Նահանգների քաղաքական առաջատարությունը: 2001թ. սեպտեմբերի 11-ին սկսված «հակահաբեկչական պատերազմը» և դրա բաղադրիչները՝ տարաբնույթ «սև ցուցակներ» և «չարի առանցքներ» հրապարակելը, Աֆղանստանի և Իրաքի դեմ իրագործած հարձակումները հավակնում էին գլոբալ մակարդակով վերահսկողություն հաստատել հումքային և մարդկային ռեսուրսների վրա: Ներկայումս այլ քաղաքական դերակատարների ջանքերն ուղղված են «զսպելու» այդ գերտերության հավակնությունները և պահպանելու սեփական ինքնիշխանությունը, այսինքն՝ «զսպման քաղաքականությունը» այսօր վարվում է ԱՄՆ-ի դեմ: Կարելի է ամրագրել, որ *ԱՄՆ-ի դեմ մղվող արդի Մառը պատերազմը, փաստորեն, պայքար է քաղաքակրթական կամ ազգային ինքնիշխանության համար:*

Հատկանշական է, որ ինչպես և նախկինում, այսօր էլ միջուկային զենքը «զսպման» գլխավոր գործիքներից մեկն է: Համաձայն փորձագիտական հանրության մոտեցումների՝ դեռևս ոչ վաղ անցյալում՝ ինստիտուցիոնալ թվականներին, Ռուսաստանի միջուկային ներուժը միակ գործոնն էր, որը պահպանեց այդ տերության ինքնիշխանությունը: Այս կամ այն չափով նույն իմաստն ունեն Իրանի, Հյուսիսային Կորեայի (վերջինիս պարագայում՝ խեղաթյուրված տեսքով) և նրանց օրինակին հետևել փորձող այլ երկրների (որոնց թիվն անընդհատ մեծանում է) միջուկային ծրագրերը:

Միննույն ժամանակ, «միջուկային զսպման» ռազմավարությունը (որի գլխավոր տեսաբաններից է եղել Հենրի Քիսինջերը) նույն Իրանի կամ Հյուսիսային Կորեայի պարագայում, զոնե առայժմ, այն *«սիմետրիկ զսպման»* մեխանիզմը չէ, որը գոյություն ունեւր ԱՄՆ-ԽՍՀՄ սպառազինությունների մրցավազքի դարաշրջանում¹: Այդ փուլում ենթադրվում էր, որ միջուկային հարվածի արդյունքում կողմերը ջախջախիչ հարվածներ և անվերականգնելի կորուստներ են հասցնելու միմյանց: Ներկայումս միջուկային երկրների մոտեցումներն ավելի շուտ կրում են *ասիմետրիկ* բնույթ և հանգում են «մասնակի հատուցման» հարվածին, որի հետևանքով կարող են խոշոր կորուստներ կրել ԱՄՆ ռազմական բազաները կամ դաշնակիցները, իսկ որոշ պարագաներում՝ ուղղակի շրջակա միջավայրը:

Գագիկ Հարությունյան
«Նորավանք» հիմնադրամ

¹ Առաջին ՄՊ-ի ընթացքում, հատկապես Մոսկվայի կողմից, երբեմն նույնպես հնչեցվում էր ԱՄՆ սպառնալիքներին *«ասիմետրիկ»* պատասխան տալու պատրաստակամությունը: Սակայն այդ «ասիմետրիան» տեխնիկական իմաստ ուներ և չէր խախտում «սպառազինությունների մրցավազքի» *«սիմետրիկ»* զարգացումը:

«Մառը պատերազմ» բառակապակցության եզրաբանության վերաբերյալ

«Մառը պատերազմ» բառակապակցության ծագման վերաբերյալ հետազոտողների մեկնությունները երբեմն տարբեր են: Նախկինում գրեթե բոլոր աղբյուրներում մատնանշվում էր, որ *ՄՊ* արտահայտությունն առաջին անգամ օգտագործել է ամերիկյան ձեռնարկատեր և քաղաքական գործիչ **Քեննարդ Բարուխը** 1947թ. Սենատում ունեցած իր ելույթում: Սակայն վերջերս ԱՄՆ Պետդեպարտամենտը սպասարկող կայքում (*Washington ProFile, #89(720), 29.10.2006*) զետեղված տեղեկության համաձայն, այդ եզրի հեղինակությունը տրվում է անգլիացի հանրահայտ գրող և հրապարակախոս **Ջորջ Օրուելլին, որն օգտագործել էր այդ բառակապակցությունը դեռևս 1945թ. հոկտեմբերի 19-ի «Tribune»-ում** հրապարակած իր էսսեում, որից հետո այն մտել է տեղեկատվական շրջանառության մեջ:

ՄՊ-ի դարաշրջանը բնորոշող այլ արտահայտությունների արմատները տանում են դեպի **Ուինսթոն Չերչիլի** Ֆուլտոնում (ԱՄՆ) 1946թ. մարտի 5-ին արտասանած հայտնի ճառը, երբ նա շրջանառության մեջ դրեց «երկաթե վարագույր» բառակապակցությունը: Այս առիթով նկատենք, որ անհամեմատ ավելի նվազ տեղեկատվական տարածում գտան այդ ճառում Չերչիլի խոսքերն այն մասին, թե՛ «անգլերեն խոսող» եղբայրական ժողովուրդները պետք է միավորվեն բռնապետության դեմ պայքարելու նպատակով, ինչը փաստորեն «Էթնոկրատիկ» մոտեցում էր ծագած խնդիրների նկատմամբ:

ՄՊ-ի ընթացքում ԽՍՀՄ-ի դեմ ԱՄՆ ռազմավարությունը բնորոշող «գսպման քաղաքականություն» եզրի հեղինակն է Մոսկվայում ամերիկյան դեսպանատան աշխատակից **Ջորջ Քենանը**, որը 1946թ. Վաշինգտոն ուղղված իր զեկույցներում (դրանք ստացան «երկար հեռագիր» անվանումը) շարադրել էր «խորհրդային էքսպանսիայի» վերաբերյալ իր պատկերացումները (հատկանշական է, որ Ջ.Քենանը 1947-ին *«Foreign Affairs»* հանդեսում զետեղված իր հոդվածում կանխատեսել էր կոմունիստական համակարգի անկումը):

Վերոնշյալ եզրերը, անշուշտ, ընդամենը սահմանումներ էին, որոնք այս կամ այն ճշտությամբ (*ՄՊ* եզրից ձևականորեն դուրս են գտնվում, օրինակ, Կորեական, Վիետնամական և Աֆղանական պատերազմները, որոնցում կողմերն ավելի քան «տաք» պայքար էին մղում միմյանց դեմ) արտահայտում էին «կապիտալիստական» և «սոցիալիստական» «ճամբարների» առձակատումը Երկրորդ համաշխարհայինից հետո: Միննույն ժամանակ, «սառըպատերազմյան» եզրաբանությունը բնութագրում է այն տեղեկատվական-հոգեբանական միջավայրը, որում գրեթե կես դար գործում էին մրցակցող կողմերը:

ԱՄՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ ՆԱԽԱՐԱՐԸ ԵՎ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ

Դոնալդ Թրամֆելդի հեռացումը ԱՄՆ պաշտպանության նախարարի պաշտոնից որոշակի փոփոխություններ կարող է մտցնել Իրան-ԱՄՆ հարաբերություններում: Փաստորեն, ԱՄՆ ներկայիս վարչակազմից հեռացվեց մի անձնավորություն, որը բավական կոշտ վերաբերմունք ուներ Իրանի և նրա ներկայիս վարչակազմի նկատմամբ ու չնայած միշտ խուսափում էր կոշտ հայտարարություններից, այնուամենայնիվ, իրավացիորեն համարվում էր Իրանի դեմ պատերազմի կողմնակից:

Կենտրոնական հետախուզական վարչության նախկին ղեկավար Ռոբերտ Գեյթսի նշանակումը ԱՄՆ պաշտպանության նախարարի պաշտոնում մատնանշում է, առնվազն Իրանի հետ հարաբերությունների կտրվածքով, ԱՄՆ բարձր մակարդակով նոր քաղաքական գծի ձևավորման մասին:

Ռոբերտ Գեյթսը և իրանական հիմնախնդիրը

Ռոբերտ Գեյթսը և Զբիգնև Բժեզինսկին իրենց «նոր մոտեցումը» ԱՄՆ-Իրան հարաբերությունների հիմնահարցին շարադրել են 2004թ. «Իրան. նոր մոտեցման ժամանակ» (*Iran. Time for a New Approach*) հետազոտության մեջ՝ պատրաստված Արտաքին հարաբերությունների խորհրդի (*Council on Foreign Relations*) հովանավորությամբ:

Գեյթսի, այսպես կոչված, «իրատեսական» մոտեցումն իրանական հիմնախնդրին միայն որոշակի վերապահումներով կարելի է անվանել «նոր»: Այս քաղաքականության ակունքները գնում են դեռ 1998թ., երբ Բիլ Բլինթոնի դեմոկրատական վարչակազմի պետական քարտուղար Մադլեն Օլբրայթը հանդես եկավ Իրանի հետ հարաբերությունների կարգավորման հնարավորության մասին հայտարարությամբ:

Միևնույն ժամանակ, Բժեզինսկի-Գեյթս մոտեցումը, ի տարբերություն 1998թ. ամերիկյան հայտարարությունների, բավական համակարգված և հիմնավորված քաղաքական ռազմավարության տեսք է ստացել: Մրա պատճառը, թերևս, այն է, որ ի տարբերություն 1998թ. Իրանն այլևս Աֆղանստանով և սադամյան Իրաքով սեղմված պետություն չէ, այլ վերածվել է տարածաշրջանային հզոր ուժի կենտրոնի, առանց որի մասնակցության հնարավոր չէ լուծել որևէ կարևոր քաղաքական հիմնախնդիր:

«*Իրան. նոր մոտեցման ժամանակ*» հետազոտության հիմնական գաղափարներ կարելի է համարել.

1. Իրան-ԱՄՆ երկխոսության հաստատումը չպետք է սպասի բացարձակ ներդաշնակության հաստատման երկու պետությունների կառավարությունների միջև՝ **«պատմության ընթացքում ԱՄՆ-ը ունեցել է նորմալ և կառուցողական հարաբերություններ այն պետությունների հետ, որոնց քաղաքականությունը և փիլիսոփայությունը (հեղինակները նկատի ունեն գաղափարախոսությունը- Մ.Ս.) չեն համընկել ամերիկյանի հետ»:**
2. ԱՄՆ-Իրան հարաբերությունները չեն կարող կարգավորվել, մինչև Իրանը հաշվի չնստի ամերիկյան մոտեցումների և շահերի հետ, այն է՝ հրաժարվել միջուկային զենքի ստեղծման ցանկություններից և դադարեցնել աջակցությունն ահաբեկչական կազմակերպություններին: Միևնույն ժամանակ, սա **«չի կարող նախապայման լինել երկխոսություններ սկսելու համար»¹:**

¹ Այս մոտեցումը կտրականապես տարբերվում է ներկայիս վարչակազմի մոտեցումներից, որոնք միջուկային հիմնախնդրի լուծումը համարում են անհրաժեշտ հիմք երկխոսության սկսման համար:

3. Գործ ունենալով Իրանի հետ՝ Վաշինգտոնը պետք է հրաժարվի վարչակարգի փոփոխման քաղաքականությունից, քանի որ այն օգտակար չէ և ավելի է բարդացնում հարաբերությունները:
4. ԱՄՆ-ը պետք է շարունակի կանխարգելիչ քաղաքականություն վարել Իրանի միջուկային պետության չվերածման ուղղությամբ: Հետազոտության հեղինակների կարծիքով՝ Իրանին կարելի է համոզել չստեղծել միջուկային զենք հիմնականում մեկ ճանապարհով. ապացուցել, որ ԱՄՆ-ը չի սպառնում նրա ազգային շահերին: Իրանի միջուկային ծրագրի հիմնախնդիրը պետք է լուծել խաղաղ ճանապարհով: Հետաքրքրական է հետևյալ գաղափարը. **«Հաշվի առնելով այն, որ Վաշինգտոնն ամեն դեպքում մեղավոր կճանաչվի, եթե անգամ Իսրայելը միակողմանի հարվածներ հասցնի Իրանին, պետք է Իսրայելին պարզ հասկացնել, որ այդպիսի քայլը կարող է ուղղակիորեն հարվածել ԱՄՆ շահերին»:**
5. Իրանին պետք է ներքաշել ներիրաքյան և ներաֆղանական կարգավորման գործընթացների մեջ:

Հարկ է նշել, որ Գեյթսի տեսակետը Իրանի հետ հարաբերությունների կարգավորման անհրաժեշտության մասին քիչ փոփոխվեց անգամ այն բանից հետո, երբ Իրանում նախագահական ընտրություններում հաղթանակ տարավ Մահմուդ Ահմադինեժադը, որը և շուտով աչքի ընկավ մի շարք հակաամերիկյան և հակաիսրայելական հայտարարություններով: Հակառակը, «նոր մոտեցման» կողմնակիցները սկսեցին ԱՄՆ-ին անուղղակիորեն մեղադրել Իրանում ծայրահեղականների հաղթանակի մեջ, քանի որ ԱՄՆ հարձակվողական և հակաիրանական հայտարարություններն ավելի են արմատականացնում իրանական ներքաղաքական գործընթացը:

2005թ. ընթացքում Գեյթսը և Բժեզինսկին հանդես եկան առաջարկություններով, որպեսզի ԱՄՆ-ը ընդգրկվի Իրան-«Եվրատեղյակ» բանակցային գործընթացի մեջ և միննույն ժամանակ Իրանի համար տնտեսական տեսակետից որոշակի ձեռնտու քայլեր ձեռնարկի: Ինչպես հայտնի է, 2006-ի ամռանից ԱՄՆ-ը ուղղակիորեն ներգրավվեց Իրանի հետ բանակցությունների մեջ, իսկ հոկտեմբերին ԱՄՆ-ը վերջապես կատարեց Իրանի երկարամյա պահանջը՝ վերսկսել ինքնաթիռների մասերի վաճառքը իրանական ավիաընկերություններին:

Այս առումով կարելի է նշել, որ ԱՄՆ քաղաքական ընտրանում, մասնավորապես Ռոբերտ Գեյթսի պաշտպանության նախարար նշանակվելուց հետո, ուժեղացել են Իրանի հետ հարաբերությունների կարգավորման կողմնակիցների դիրքերը:

Մակայն կարելի է, արդյոք, եզրակացնել, որ Գեյթսի նշանակումը ԱՄՆ պաշտպանության նախարարի պաշտոնում կարող է հիմք հանդիսանալ Իրան-ԱՄՆ հարաբերությունների կարգավորման համար¹:

Իրան - 2004 և Իրան - 2006

2004թ., երբ պատրաստվել էր ներկայիս ԱՄՆ պաշտպանության նախարարի զեկույցը Իրանի մասին, իսլամական հանրապետությունը գտնվում էր որակապես այլ իրավիճակում, քան ներկայումս: Այդ իրավիճակի բաղադրիչներն էին.

- ԱՄՆ որոշակի հաջողությունները Իրաքում և դրանից բխող՝ Իրանի վրա հնարավոր հարձակման հեռանկարները,
- Իրանի ներքաղաքական դաշտում «բարեփոխիչների» դեռևս ամուր դիրքերը:

¹ Գեյթս-Բժեզինսկու զեկույցում նշվում է, որ Իրանը դժվար թե դառնա ԱՄՆ դաշնակիցը, ինչպես եղել է մինչև 1979 թվականը: «Հարաբերությունների կարգավորում» հասկացությունը հիմնականում մատնանշում է թշնամանքի վերացում, միջպետական երկխոսության վերահաստատում և տնտեսական համագործակցություն: Այս մոտեցումը պայմանականորեն կարելի է անվանել իրանա-ամերիկյան հարաբերությունների «սաուդականացում»:

Այս պարագաներում իրանական ղեկավարությունը, հավանաբար, պատրաստակամորեն կգնար ԱՄՆ-ի հետ երկխոսության, ինչպես, օրինակ, արվեց ԵՄ «եռյակի» հետ միջուկային հիմնախնդրի հարցում:

2006թ. իրավիճակը միանգամայն այլ է: Իրանական քաղաքական դաշտում գերակայում են «պահպանողականները», իրաքյան կառավարությունը հիմնականում բաղկացած է իրանամետ շիական քաղաքական ուժերի ներկայացուցիչներից¹: Ինչ վերաբերում է Իրանի վրա հարձակմանը, ապա դրա հնարավորությունը բավական նվազել է, ինչը Թեհրանին թույլ է տալիս ավելի ազատ և անվարան աշխատել միջուկային զենքի ստեղծման ուղղությամբ: Միննույն ժամանակ, ներկայումս իրանական իշխանական բուրգի վերևում գտնվող պահպանողականներն իրանա-ամերիկյան հարաբերությունների կարգավորմանն ունեն ոչ միանշանակ մոտեցում, քանի որ այդ հարաբերություններից է նաև կախված իրանական ներքաղաքական գործընթացների այս կամ այն ուղղությունը: ԱՄՆ-ի հետ հակամարտությունը կարելի է համարել իրանական ծայրահեղականների իշխանության ղեկին գտնվելու հիմնական լեգիտիմացնող գործոններից:

Այսօր արդեն պարզ է, որ իրանական նախապայմանները ԱՄՆ-ի հետ հարաբերությունների կարգավորման համար բոլորովին այլ են լինելու:

Սա բավական բարդացնելու է ԱՄՆ քաղաքական դաշտում Իրանի հետ հարաբերությունների վերականգնման կողմնակիցների վիճակը, և սա վերաբերում է նաև ԱՄՆ նորանշանակ պաշտպանության նախարար Ռոբերտ Գեյթսին: Նրա «նոր մոտեցման» քաղաքականության տապալումը մեծ հարված կհասցնի «իրանամետների» դիրքերին՝ ամրապնդելով Իրանի դեմ ռազմական ուժ կիրառելու կողմնակիցների տեսակետը թե՛ նեոպահպանողականների և թե՛ դեմոկրատների ճամբարում:

Մևակ Սարուխանյան
«Նորավանք» հիմնադրամ

¹ Օրերս Արտաքին հարաբերությունների խորհրդի փակ նիստում քննարկվել է Իրանի հետ ԱՄՆ բանակցությունների հարցը: Քննարկմանը մասնակցել է Իրաքում ԱՄՆ դեսպան Ջալմայ Խալիլզադը, որն ասել է, թե Բուշի հանձնարարականով վերջին մեկ տարվա ընթացքում աշխատել է կազմակերպել իրանա-ամերիկյան միջպետական գաղտնի բանակցություններ՝ նվիրված Իրաքի հիմնախնդրի կարգավորմանը (հիմնական հարցերից է եղել նաև Իրաքի բաժանումը շիական, սուննիական և քրդական մասերի. այս ծրագրի հիմնական հեղինակն ու լոբբիստն է ԱՄՆ նախկին պետքարտուղար, «հին պահպանողական» Ջեյմս Բեյքերը, որի ազդեցությունը հանրապետական կուսակցությունում վերջին մեկ տարվա ընթացքում զգալիորեն աճել է): Սակայն, ըստ Խալիլզադի, նա ստիպված է եղել դադարեցնել աշխատանքն իրանցիների հետ, քանի որ նրան զանգահարել և ԱՄՆ նախագահի անունից այդ մասին ասել է Ազգային անվտանգության գծով խորհրդական Սթեֆըն Հեյլին:

«ԴԱՇՆԱՅԻՆ» ԻՐԱՔԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

Նոյեմբերի 12-ին Իրաքի վարչապետ Նուրի ալ-Մալիքին հայտարարեց Բաղդադի կենտրոնական կառավարությունում սպասվող «համընդհանուր վերադասավորումների» մասին: Թեև նախնական տեղեկությունների համաձայն, վերադասավորումները գերազանցապես առնչվելու են կառավարության ոչ ուժային հատվածին, սակայն ալ-Մալիքիի նման հայտարարությունը կարող է իրականում վկայել իրաքյան կառավարության մոտալուտ անկման մասին: Ողջ հոկտեմբեր ամսին ընթացող ինտենսիվ բանակցությունների արդյունքում ալ-Մալիքիին այդպես էլ չհաջողվեց կյանքի կոչել սեպտեմբերի վերջից շրջանառության մեջ գտնվող Իրաքում հակամարտող խմբավորումների միջև խաղաղության հաստատման իր ծրագիրը¹: Ավելին՝ վերջին իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ միջդավանական ու միջ-էթնիկ հակասություններն Իրաքում հասել են աննախադեպ խորության²: Այդ համատեքստում կառավարության վերադասավորումները չեն խոսում կենտրոնական իշխանության օգտին, հետևաբար չեն կարող ունենալ երաշխավորված հետևանքներ:

Մյուս կողմից՝ Նուրի ալ-Մալիքիի կառավարության հավանական անկումը կարող է վկայել առնվազն երկու հանգամանքների մասին:

Ալ-Մալիքիի կառավարությունը 2005թ. դեկտեմբերի 15-ի իրաքյան խորհրդարանական ընտրություններից հետո բավական դժվարությամբ՝ մոտ կես տարվա բանակցությունների արդյունքում, ձևավորված (2006թ. հունիսի 8-ին) կառավարություն է: Եթե վերջինիս անկման կանխատեսումն իրականություն դառնա, ապա այն կարող է նախ և առաջ վկայել Իրաքի նկատմամբ ամերիկյան նոր քաղաքականության մեկնարկի մասին, քանի որ այսօր Իրաքի կենտրոնական կառավարության միակ երաշխավորն ամերիկյան ռազմուժն է: Պատահական չէ, որ Իրաքի վարչապետի հայտարարությունը մեջտեղ եկավ ԱՄՆ Կոնգրեսի միջանկյալ ընտրություններից հետո:

Երկրորդ՝ նման պայմաններում Բաղդադի կենտրոնական կառավարության անկումը գործնականում գրեթե անհնարին կդարձնի ոչ դաշնային (ոչ ֆեդերալ) սկզբունքի հիման վրա կառուցված նոր կենտրոնական գործադիր մարմնի ստեղծումն Իրաքում:

«Դաշնային» Իրաք

2006թ. հոկտեմբերի 11-ին Իրաքի խորհրդարանն ընդունեց հատուկ օրենք, որով սահմանվում է դաշնային շրջանների ստեղծման մեխանիզմը: Դաշնային շրջանների ստեղծումը նախատեսված էր դեռևս 2005թ. հոկտեմբերի 15-ի հանրաքվեով ընդունված Իրաքի նոր սահմանադրությամբ³: Ըստ հոկտեմբերի 11-ի օրենքի, Իրաքի 18 նահանգներից յուրաքան-

¹ 2006թ. հոկտեմբերի 3-ին ծրագիրն անգամ պաշտոնական հավանության էր արժանացել Իրաքի խորհրդարանի շիա և սուննի պատգամավորների կողմից: Հաշտեցման գործում ալ-Մալիքիի կառավարության ձեռնարկած քայլերի գազաթնակետը, թերևս, պետք է համարել հոկտեմբերի 20-ին Մեքքայում շիա և սուննի 50 կրոնական գործիչների միջև կազմակերպված հանդիպումը, որի ժամանակ պետք է ընդունվեր հաշտության հաստատման փաստաթուղթը, սակայն հանդիպումը շոշափելի արդյունք չտվեց:

² Շիաների վերահսկողության ներքո գտնվող Իրաքի ազգային անվտանգության նախարարության սեպտեմբերի 30-ին տարածած տեղեկության համաձայն, Իրաքի խորհրդարանի սուննի պատգամավորների ամենամեծ խմբավորման «Իրաքի փոխհամաձայնության ճակատի» ղեկավար Ադնան ալ-Գուլայմիի թիկնազորի պետը կապված է եղել սուննի զինյալների հետ՝ մասնակցելով կառավարական մարմինների և կոալիցիոն ուժերի դեմ մի շարք հարձակումների պլանավորմանը: Նոյեմբերի 14-ի առավոտյան սուննիների ենթակայության ներքո գտնվող Իրաքի բարձրագույն կրթության նախարարության վրա կազմակերպված հարձակման ժամանակ գերեվարվեցին նախարարության ավելի քան 100 աշխատակիցներ, որոնց մի զգալի մասը նույն օրն ազատ արձակվեց: Սուննիները շտապեցին այդ ակցիայի մեջ մեղադրել շիաների վերահսկողության ներքո գործող Իրաքի ներքին գործերի նախարարությանը: Նոյեմբերի 15-ին Իրաքի ներքին գործերի նախարար Ջավադ ալ-Բոլանիի (շիա) կարգադրությամբ քրեական հետապնդում սկսվեց Իրաքի ազդեցիկ սուննի «Մահմեդական գիտնականների ասոցիացիայի» նախագահ Չարիթ ալ-Դհարիի նկատմամբ՝ հարուցելով սուննի գործիչների դժգոհությունը: Նոյեմբերի 19-ին սեփական տնից առևանգվեց Իրաքի առողջապահության փոխնախարար Ամար Սաֆարը (շիա): Ամերիկյան տվյալների համաձայն, եթե 2006թ. հունվարին Իրաքում մեկ օրվա ընթացքում գրանցվում էր բախումների, հարձակումների միջինը 80 դեպք, իսկ մայիսին՝ 100, ապա 2006թ. հոկտեմբերին այդ թիվը հասավ 180-ի:

³ Ըստ այդ սահմանադրության, դաշնային շրջանները կարող են ձևավորվել մեկ կամ մի քանի նահանգներից՝ համաձայն տվյալ նահանգ(ներ)ի խորհուրդների 2/3-րդի որոշման: Հատկանշական է, որ սահմանադրությամբ Իրաքի պետական եկամուտները բաշխվում են այդ թվում ըստ նահանգներում եղած բնական ռեսուրսների: Այսինքն, օրինակ՝ նավթով հարուստ նահանգները (իսկ հետագայում՝ դաշնային շրջանները) ստանում են եկամուտների մեծ մասը:

չուրը կարող է դաշնային շրջաններ ձևավորել կամ միանալ տվյալ շրջանին տեղի՝ նահանգային, օրենսդիր մարմնի պատգամավորների 2/3-րդի համաձայնությամբ անցկացված հանրաքվեի դրական արդյունքի դեպքում: Միաժամանակ, հոկտեմբերի 11-ի օրենքը 18 ամսով հետաձգեց ինքնավար շրջանների ստեղծման կարգի ընդունումը:

Թեև սուննիական «Իրաքի փոխհամաձայնության ճակատ»-ը ու շիական երկու խմբակցություններ՝ ալ-Սադրի խմբակցությունը և «Ալ-Ֆադիլա»¹, բոլկոտեցին քվեարկությունը, սակայն խորհրդարանում շիական ամենամեծ խմբակցությունները՝ «Իրաքյան միավորված ալյանս»-ը ու վարչապետ ալ-Մալիքիի «Հիզբ ալ-Դավահի», ինչպես նաև քուրդ պատգամավորները միաձայն ընդունեցին ավելի քան 200 հոդված պարունակող օրինագիծը:

Հոկտեմբերի 11-ի օրենքի ընդունումն առաջին հերթին նշանակում է հունիսի 7-ին Իրաքում «Ալ-Ղայիդայի» առաջնորդ Աբու Մուսաբ ալ-Ջարբավիի սպանությամբ մեկնարկած քաղաքական կոնսենսուսի ավարտ: Հիմնական տեղաշարժը գրանցվել է շիական իշխող քաղաքական ուժերի դիրքորոշման մեջ: Եթե 2006թ. ամռան սկզբին շիաների պատկերացումները սահմանափակվում էին իրաքյան կոալիցիոն կառավարությունում քաղաքական ամենամեծ ուժը լինելով², ապա նույն ամռան վերջից սկսած նավթով հարուստ Իրաքի հարավային՝ շիական, նահանգների ինքնավարության ձեռքբերումը դարձավ նրանց առաջնային նպատակը:

Շիական իշխող քաղաքական ուժերի մոտ նման արագ տրասնֆորմացիան առաջին հերթին պետք է կապել իսրայելա-լիբանանյան պատերազմի արդյունքում տարածաշրջանում Թեհրանի դերակատարության աճի և որպես հետևանք Լիբանանում շիական *Հիզբալլահ* խմբավորման ազդեցության ընդլայնման հետ, որոնք էլ ի վերջո հանգեցրին Իրաքի շիական քաղաքական ուժերի միջև առկա տարաբնույթ հակասությունների մի զգալի մասով ստորադասմանը ինքնավարության գաղափարին³:

Երկրորդ կարևոր հանգամանքն այն է, որ Իրաքում շիական ինքնավարության ստեղծմամբ Իրանը ձգտում է իրատեսական քաղաքականության հարթություն տեղափոխել իսրայելա-լիբանանյան պատերազմի արդյունքում ձեռք բերված տեղեկատվական-հոգեբանական առավելությունը: Շիական ինքնավարության կամ, իրականում, շիական նոր պետության երևան գալը Պարսից ծոցի ափին, որի անվտանգությունը կարող է մի զգալի մասով կախված լինել Թեհրանից, կարճ ժամանակ անց լիովին նոր հարթություն կտեղափոխի միջուկային տերության կարգավիճակին մոտեցող Իրանի քաղաքական ազդեցությունը ոչ միայն ռազմավարական մեծ արժեք ներկայացնող Պարսից ծոցում, այլև ողջ Մերձավոր Արևելքում:

Երրորդ՝ հոկտեմբերի 11-ի օրենքի ընդունումը, ինչն անհնար կլիներ ամերիկյան կողմի առարկության դեպքում, կարող է նաև նշանակել, որ օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին Վաշինգտոնում արդեն որոշում էր կայացվել Իրաքը դաշնային երեք շրջանների բաժանելու մասին: Չի բացառվում, որ ԱՄՆ նախկին պետքարտուղար Ջեյմս Բեյթերի ու նախկին կոնգրեսական Լի Համիլթոնի գլխավորած «Iraq Study Group»-ի կողմից իրաքյան խնդրի վերաբերյալ 2006թ. դեկտեմբերին Բուշ-կրտսերի վարչակազմին ներկայացվելիք հանձնարարականները պաշտոնական Վաշինգտոնի համար որևիցե նոր դրույթ չպարունակեն:

Ընդհանուր առմամբ, հոկտեմբերի 11-ի օրենքի ընդունման փաստը պետք է ընկալել որպես Իրաքում առկա ապախնտեգրացիոն իրավիճակի բավական խոսուն ցուցիչ⁴:

¹ Շիա առաջնորդ Մուքթադա ալ-Սադրի և «Ալ-Ֆադիլա» կուսակցության ղեկավարության պատկերացմամբ, օրենքը, որն ուղղակի ճանապարհ է հարթում Իրաքի հարավային ինը նահանգներում շիական ինքնավարության ստեղծման համար, ի վերջո հանգեցնելու է շիական նահանգներում իրենց ազդեցության կրճատման:

² Շիաներին են պատկանում Իրաքի փոխնախագահներից մեկի, վարչապետի, ազգային անվտանգության, ներքին գործերի, նավթի ու ֆինանսների նախարարների, ինչպես նաև երկրի նախագահի ազգային անվտանգության գծով խորհրդակցականի պաշտոնները:

³ Այդ տեսանկյունից հատկանշական էր ամերիկյան ռազմուժի կողմից հոկտեմբերի 17-ին Մուքթադա ալ-Սադրի ավագ օգնական շեյխ Մազեն ալ-Սայեդի ձեռքավորությունից հետո ալ-Սադրի, «Իրաքի իսլամական հեղափոխության բարձրագույն խորհրդի» ու «Հիզբ ալ-Դավահի» համատեղ պահանջը՝ ազատ արձակել ալ-Սայեդին: Վերջինս ազատվեց հաջորդ օրը:

⁴ Գարելի է առանձնացնել հատկանշական երկու փաստ: Սեպտեմբերի սկզբին իրաքյան Քուրդիստանի նախագահ Մասուդ Բարզանին կոչ արեց քրդական երեք նահանգներում գործող պետական հաստատություններում Իրաքի պետական դրոշները փոխարինել իրաքյան Քուրդիստանի դրոշներով: Հոկտեմբերի 15-ին սուննիական «Մեսաիայի ալյանս» կազմակերպությունը հայտարարեց կենտրոնական Իրաքի Բաքիլ, Վասիթ և Դիլալա նահանգներում իսլամական էմիրության ստեղծման մասին՝ կոչ անելով սուննի արաբներին հավատարմության երդում տալ էմիրության առաջնորդ շեյխ Աբու Օմար ալ-Բադդադիին:

Փոփոխություններ ԱՄՆ իրաքյան քաղաքականությունում

Ի տարբերություն նոյեմբերի 7-ին նախորդող ժամանակահատվածի, երբ Բուշ-կրտսերի վարչակազմի իրաքյան քաղաքականության համար անմիջականորեն կարևոր էին ԱՄՆ Կոնգրեսի միջանկյալ ընտրությունների արդյունքները, Վաշինգտոնի իրաքյան այսօրվա քաղաքականության մեջ էական դեր են խաղալու երեք գործոններ.

- ամերիկյան վարչակազմի համար ամենախոցելի ժամանակահատվածը (մինչև նոյեմբերի 7-ն ընկած շաբաթները) այլևս անցյալում է,
- միջանկյալ ընտրությունների արդյունքում ԱՄՆ-ում ձևավորված իշխանական հավասարակշռությունը թույլ կտա Վաշինգտոնին ավելի համակողմանի և ռազմավարական բնույթի որոշման հանգել Իրաքի հարցում,
- մյուս կողմից, սակայն, Բուշ-կրտսերի վարչակազմը և դեմոկրատներն ունեն առավելագույնը երկու տարի՝ իրավիճակն Իրաքում «շտկելու» համար. ո՛չ դեմոկրատները, ո՛չ հանրապետականները չեն ցանկանա 2008թ. նախագահական ընտրություններին գնալ իրաքյան բեռով:

Թեև նոյեմբերի 13-ին Սպիտակ տանը Իսրայելի վարչապետ Էհուդ Օլմերթի հետ կայացած հանդիպման ժամանակ ԱՄՆ նախագահ Ջորջ Բուշը, փաստորեն, բացառեց Իրաքի հարցով Իրանի հետ բանակցություններ սկսելու հավանականությունը, սակայն պաշտոնական Վաշինգտոնի նման մերժողական կեցվածքը բացատրվում է «թույլ դիրքերով Թեհրանի հետ բանակցություններ վարելու» մտահոգության առկայությամբ:

Ակնհայտ է, որ իրաքյան խնդրի առնչությամբ Իրանի հետ բանակցություններ վարելու Վաշինգտոնի մոտեցումներում փոփոխություններ իրականացնելու սկզբունքային որոշումը կայացված է: Նոյեմբերի 8-ին 1991-1993թթ. ԱՄՆ Կենտրոնական հետախուզական վարչությունը (ԿՀՎ) գլխավորած Ռոբերտ Գեյթսի¹ (ով 2004-ից ի վեր բազմիցս արտահայտվել է իրաքյան խնդրի կարգավորման գործում Իրանին ներգրավելու օգտին) նշանակումը Պենտագոնի ղեկավարի պաշտոնում² վկայում է այդ մասին:

Հոկտեմբերի 15-ին ԱՄՆ Պետքարտուղարության Իրաքի գծով համակարգող Դևիդ Սաթերֆիլդը հայտարարեց, թե Միացյալ Նահանգները պաշտոնապես քննարկում է իրաքյան խնդրով Իրանի հետ ուղղակի բանակցություններ սկսելու ժամանակացույցը: Փաստորեն, ամերիկյան կողմի մոտ խնդիրն արդեն հանգում է «ի՛նչ և ինչպե՛ս բանակցել» հարցին:

Ներկայումս ԱՄՆ իրաքյան նոր քաղաքականության մշակմամբ զբաղվում են առնվազն երեք խմբեր: Հոկտեմբերի սկզբից ԱՄՆ նախագահի ազգային անվտանգության գծով խորհրդական Սթեֆըն Հեյլիի ղեկավարությամբ Պետքարտուղարության, Պենտագոնի և ԿՀՎ-ի ներկայացուցիչներից բաղկացած խումբն իրականացնում է համապատասխան մշակումներ³: Մյուս խումբը ԱՄՆ նախկին պետքարտուղար Ջեյմս Բեյքերի ու նախկին կոնգրեսական Լի Համիլթոնի գլխավորած «Iraq Study Group»-ն է, որի անդամ Ռոբերտ Գեյթսը, ինչպես ասվեց, նշանակվել է ԱՄՆ պաշտպանության նախարար⁴: Եվ վերջապես, զուտ ռազմական տեսանկյունից, իրաքյան ռազմավարության մշակումներ են ընթանում նաև Պենտագոնում՝ ԱՄՆ Շտաբերի պետերի միավորված կոմիտեի նախագահ գեներալ Փիթեր Փեյսի ղեկավարությամբ⁵:

¹ Ռոբերտ Գեյթսը ԿՀՎ-ում աշխատանքի է անցել 1966թ.՝ որպես վերլուծաբան: 2005թ. փետրվարին Գեյթսը հայտարարեց, թե իրեն առաջարկվել էր նորաստեղծ Ազգային հետախուզության տնօրենի (*Director of National Intelligence*. առաջին ու ներկայիս տնօրենն է Իրաքում ԱՄՆ նախկին ղեսպան Ջոն Նեգրոպոնտեն) պաշտոնը, սակայն նա մերժել է այդ առաջարկը:

² Ամերիկյան աղբյուրների մատուցմամբ, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին ԱՄՆ պետքարտուղար Քոնդոլիզա Ռայսը և Բուշ-կրտսերի ազգային անվտանգության գծով խորհրդական Սթեֆըն Հեյլին լուրջ ջանքեր են գործադրել Ռամսֆելդին Գեյթսով փոխարինելու ուղղությամբ: Ըստ որոշ տեղեկությունների, այդ ուղղությամբ աշխատել են նաև ԱՄՆ նախագահի աշխատակազմի ղեկավար Էնդրյու Քարոլը և անգամ Բուշ-կրտսերի տիկինը՝ Լորա Բուշը:

³ ԱՄՆ Ազգային անվտանգության խորհրդում այդ աշխատանքն անմիջականորեն համակարգում է Հեյլիի տեղակալ Ջեք Քրոյ Երկրորդը:

⁴ ԱՄՆ Սենատը Գեյթսի թեկնածությունը պետք է հաստատի դեկտեմբերի սկզբին:

⁵ Նոյեմբերի 20-ին հայտնի դարձավ, որ Պենտագոնում ընթացող մշակումները հիմնականում կենտրոնացած են երեք ուղղությունների վրա՝ ավելացնել Իրաքում առկա ամերիկյան զորքերի թվակազմը (*“Go Big”*), ամերիկյան զորքերը դուրս բերել Իրաքից (*“Go Home”*) կամ կրճատելով Իրաքում գտնվող ամերիկյան զորքերի թիվը՝ փոխարենը երկարացնել այդ երկրում նրանց գտնվելու ժամկետը (*“Go Long”*):

Հետևություններ և հեռանկար

Քաղաքական տեսանկյունից որոշումն արդեն կայացվել է: Ակնհայտ է դառնում, որ Իրաքն աստիճանաբար վերածվում է դաշնային, իսկ միգուցե՝ համադաշնային (կոնֆեդերատիվ) պետության: Ըստ ամենայնի, Միացյալ Նահանգներին հաջողվել է համապատասխան պայմանավորվածության հանգել նման սցենարին դեմ գնացող հիմնական երկրների՝ Մաուրիտանիայի, Արաբիայի և Թուրքիայի հետ: Այդ մասին կարող են վկայել Հյուսիսային Իրաքում՝ իրաքյան Քուրդիստանում մեկնարկած ամերիկա-թուրքական անվտանգության ոլորտի համատեղ ծրագրերը¹ և Էր-Ռիյադի որոշումը Իրաքի հետ սահմանի ողջ երկայնքով կառուցել \$500 մլն արժողությամբ մոտ 900կմ-ոց տարանջատիչ պատ:

Խնդիրն ավելի բարդ է թվում ռազմական տեսանկյունից: Ակնհայտ է, որ Վաշինգտոնի պատկերացմամբ ստեղծված իրադրությունը չի կարող պահպանվել: Մյուս կողմից՝ առկա պայմաններում ամերիկյան զորքերի դուրսբերումն Իրաքից առաջին հերթին մեծացնելու է Իրանի ռազմաքաղաքական ազդեցությունը Իրաքում, ինչն իր հերթին ուղղակի հանգեցնելու է Թեհրանի ճնշման ուժեղացմանը Պարսից ծոցի արաբական միապետությունների նկատմամբ, ուր կան բավական մեծաթիվ շիական համայնքներ: Ծոցի հեռանկարը ռազմավարական նշանակություն ունի ԱՄՆ-ի համար:

Հետևաբար, պետք է ենթադրել, որ Վաշինգտոնում, թերևս, ընտրեն երրորդ տարբերակը՝ զորքերի կրճատում և Իրաքում նրանց առաքելության հիմնական նպատակների փոփոխություն: Այսինքն՝ անվտանգության ապահովման առօրյա խնդիրները կարող են փոխանցվել Բաղդադի կենտրոնական կառավարությանը կամ դաշնային շրջաններին: Վերջիններս ստիպված են լինելու զսպել գրոհայիններին կամ բախվել համընդհանուր անկայունության հետ: Մյուս կողմից՝ ամերիկյան սահմանափակ զորախմբի ներկայությունն Իրաքում Իրանի պարագայում կարող է ունենալ զսպիչ նշանակություն²:

*Մարգիս Հարությունյան
«Նորավանք» հիմնադրամ*

¹ Քրդական Էրբիլ նահանգում Պենտագոնը ծրագրում է թուրքական աջակցությամբ հիմնել խոշոր ռազմակայան:

² Այն, որ Վաշինգտոնում կարող են ընտրել “Go Long” տարբերակը, անուղակիորեն վկայում են հետևյալ փաստերը: Հոկտեմբերի 11-ին ԱՄՆ ցամաքային զորքերի Գլխավոր սպայակոյտի պետ, գեներալ Փիթեր Շումեյթերը հատարաբեց, թե Պենտագոնում ծրագրում են մինչև 2010թ. պահպանել ներկայումս Իրաքում առկա ռազմուժի մակարդակը: Իսկ նոյեմբերի 15-ին հայտնի դարձավ, որ ամերիկյան ռազմուժի Կենտրոնական հրամանատարությունը (CENTCOM), որի աշխարհագրական պատասխանատվության մեջ է մտնում նաև Սերժավոր Արևելքը, ԱՄՆ Ֆլորիդա նահանգի Տամպա Բեյ քաղաքի մոտ գտնվող «ՄըքԴիլ» ռազմաօդային բազայում գտնվող իր կենտրոնակայանը տեղափոխելու է Կատարում գտնվող «Ալ-Ռուդեյդ» ռազմաօդային բազա:

СТРАНЫ ОДКБ ВООРУЖАЮТ ПРОТИВНИКА АРМЕНИИ

Противоречия в ОДКБ

Начальник Генерального Штаба ВС Армении Михаил Арутюнян обвинил Таджикистан в том, что тот «выстраивает союзнические отношения в военной области с возможными противниками своего союзника». Об этом сообщило 3 марта информагентство «Грани.ру» со ссылкой на одного из участников консультаций начальников Генштабов стран Организации Договора о коллективной безопасности (ОДКБ), которые проходили в Москве 2 ноября. Речь идет о недавнем соглашении между Таджикистаном и Азербайджаном о военно-техническом сотрудничестве. Согласно источнику агентства «Грани.ру», Арутюнян адресовал свои претензии не только Душанбе, но и Москве. «Всем известно, - якобы заявил Михаил Арутюнян, - что Азербайджан является вероятным противником Армении, однако некоторые члены ОДКБ считают возможным военное сотрудничество с Азербайджаном».

Другие информационные источники не подтверждали, но и не опровергали эту информацию. Однако даже если Михаил Арутюнян и не высказывался в подобном духе, противоречие принципам ОДКБ в отношениях между рядом стран-участниц договора и Азербайджана налицо.

Военное партнерство Баку с членами ОДКБ

Как известно, 1 июня в Баку между главами оборонных ведомств был подписан договор о военном сотрудничестве между Азербайджаном и Таджикистаном. В соответствии с соглашением между странами будет осуществляться сотрудничество в военно-технической сфере, в проведении совместных учений, подготовке военных кадров. По сообщению азербайджанских СМИ, министр обороны Азербайджана Сафар Абиев на пресс-конференции после церемонии подписания заявил: «Сегодня делается первый шаг в двустороннем военном сотрудничестве. Считаю, что это соглашение окажет положительное влияние на расширение взаимных связей стран в области обороны, а также послужит созданию стабильности на Кавказе и Средней Азии. Подписанное сегодня соглашение – это шаг в углублении отношений между странами». Также он отметил, что странам следует вместе бороться с международным терроризмом и «агрессивным сепаратизмом в регионе». Двустороннее соглашение носит бессрочный характер. В дальнейшем предполагается вносить поправки и коррективы с учетом требований времени. Также Сафар Абиев отметил, что странам следует вместе бороться с международным терроризмом и «агрессивным сепаратизмом в регионе».

В то же время Статья 1 Договора о коллективной безопасности гласит: «Государства-участники не будут вступать в военные союзы или принимать участие в каких-либо группировках государств, а также в действиях, направленных против другого государства-участника» (см. *Приложение 1* в конце бюллетеня). А Душанбе не только входит в военно-технический союз с Азербайджаном, являющимся противником Армении, но и намерен помогать Баку в борьбе с «агрессивным сепаратизмом в регионе», что в переводе с официальной азербайджанской риторики является прямой угрозой как Нагорно-Карабахской Республике, так и Республике Армения.

Более того, военное сотрудничество с Азербайджаном намерена развивать и Россия. Еще во время своего визита в Баку 24 января вице-премьер – министр обороны РФ Сергей Иванов

прямо заявил: «Что касается поставок вооружений и техники, то мы готовы вооружать и Армению, и Азербайджан с учетом баланса сил и собственной национальной безопасности».

Сергей Иванов также сообщил, что «возможно создание на Каспии чего-то похожего на «Блэксифор» на Черном море», то есть межгосударственной силовой структуры. По словам Иванова, «это будут некие объединенные силы, в которых, помимо Минобороны, будут участвовать пограничники и спецслужбы для противодействия реальным угрозам и вызовам, которые есть на Каспии».

Отметим, что соглашение о военно-техническом сотрудничестве между Россией и Азербайджаном было подписано еще 26 февраля 2003 года. Тогда Сергей Иванов заявил, что Россия не будет поставлять дестабилизирующих вооружений ни Армении, ни Азербайджану и возможные поставки российского оружия в Азербайджан «не приведут к изменению баланса сил в регионе». Между тем это соглашение позволяет осуществлять полномасштабное военное и военно-техническое сотрудничество, предусматривает подписание документов о поставках вооружений, военной техники, запчастей к ним, а также подготовку военных кадров.

Теперь Москва делает шаги в направлении реализации сотрудничества, которое до этого оставалось на бумаге. Перед визитом Ильхама Алиева в Москву, где он 9 ноября встретился с Владимиром Путиным, в газете «Коммерсант» появилась информация о том, что Кремль намерен предложить Баку стратегическое партнерство с Россией.

По данным «Коммерсанта» из источников, близких к администрации президента, Владимир Путин на встрече намерен был предложить президенту Азербайджана реализовать план углубления «стратегического партнерства», кроме всего прочего, сняв бюрократические препоны на пути закупок Азербайджаном в России относительно дешевого оружия российского производства. Ранее Россия ограничивала эти закупки, стремясь не допустить военного перевеса Азербайджана в противостоянии с другим российским союзником в регионе – Арменией.

Москва уже довольно продолжительное время усиливает свое сотрудничество с Баку как в экономическом, так и политическом плане. А в условиях увеличения военного бюджета Баку – с \$600 млн в 2006 году до прогнозируемого \$1 млрд в 2007 году – Азербайджан может стать чисто экономически весьма привлекательным рынком сбыта для российского ВПК.

Военное партнерство Баку с другими странами СНГ

Впрочем, Азербайджан активно сотрудничает в военной сфере и закупает вооружения и у других стран, в частности членов ГУАМ, а также импортирует вооружения из ряда стран СНГ.

Несмотря на то, что официальная информация о военных закупках практически отсутствует (отметим, что Азербайджан, в отличие от Армении, не предоставляет в ООН данных об импорте обычных вооружений), однако в азербайджанской прессе появилась информация о том, что в течение нескольких лет Азербайджан закупил у Беларуси, которая также является членом ОДКБ, порядка 270 единиц танков Т-72. По крайней мере, согласно отчету ООН по продаже обычного вооружения на мировом рынке, Беларусь поставила в 2005г. в Азербайджан 19 танков Т-72.

Другим поставщиком вооружений для Азербайджана в течение всего периода независимости является Украина. Согласно данным ООН, в 2005г. Украина продала Азербайджану 25 танков Т-72, 2 БМП-1, 11 установок 9А52 (РСЗО «Смерч») и 23 артиллерийские установки ПМ-38. Отметим, что по своим характеристикам 300-мм реактивная система залпового огня «Смерч» примыкает к категории оружия массового поражения, так как при дальности стрельбы до 70 км полный залп 12 снарядов покрывает территорию площадью 672 000 квадратных метров.

Хотя при этом 24 мая на пресс-конференции в Ереване начальник Главного штаба Украины генерал-полковник Сергей Кириченко заявил, что информации о поставках вооружения в Азербайджан не соответствует действительности. «Украина не вмешивается в конфликты между стра-

нами и не поставляет вооружений одной из сторон. Это касается как легкого вооружения, так и танков, и самолетов», – сообщил Сергей Кириченко. В то же время поставки вооружений Азербайджану со стороны Украины как во время Карабахской войны, так и в последующий период не являются секретом и периодически попадали в отчеты ООН по конвенционному оружию.

Стоит отметить также информацию о закупках вооружений со стороны официального Баку, которую распространило издание «Реальный Азербайджан» (в настоящее время закрыто). Так, по данным издания, все 270 танков, закупленных у Беларуси, являлись списанными, а покупка каждого из них обошлась бюджету страны в \$1 млн. По сведениям «Реального Азербайджана», оборонное ведомство закупило минометы 1941 года производства (страна-поставщик не указывается, хотя речь идет о минометах советского производства). Кроме того, издание сообщает о закупке из Украины 85-мм пушек D-44 производства конца 40-х гг., которые были сняты с производства в конце 50-х годов. По данным «Реального Азербайджана», эти пушки размещены на линии соприкосновения с армией обороны Нагорного-Карабахской Республики.

*Самвел Мартиросян
Фонд «Нораванк»*

ԹԻՖԼԻՍԱՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔ. ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Որպես թիֆլիսահայ համայնքում «Նորավանք» ԳԿՀ իրականացրած հետազոտության վերջաբան ներկայացնում ենք մեր հետևություններն ու առաջարկությունները, ինչը մեր հետազոտությանը կհաղորդի նաև կիրառական բնույթ:

Հետևություններ

Հայաստանի Հանրապետությունը պետք է հստակ դիրքորոշում ունենա Թբիլիսիում հայկական համայնքը պահպանելու կամ հայրենադարձություն կազմակերպելու ուղղությամբ, հատկապես Ջավախքի հիմնախնդրի օրըստօրե սրման միտումները հաշվի առնելով¹: Նշված դիրքորոշումը պետք է բխի մեր ազգային անվտանգության ընդհանուր հայեցակարգից:

Եթե ռազմավարական տեսակետից այդ համայնքն իր դերակատարումն ունի ՀՀ-ի համար, ապա խիստ անհրաժեշտ է մոտեցումներ մշակել համայնքի պահպանման, իսկ այնուհետև նաև զարգացման համար: Այսօր օրակարգային կարող է լինել միայն համայնքի պահպանման հարցը: Իսկ զարգացման մասին մոտ ապագայում դեռևս խոսելը վաղ է, քանի որ համայնքը գտնվում է քայքայման եզրին: Առկա է ներքին ռեսուրսների նկատելի սահմանափակություն, և խոսքը ոչ միայն ֆինանսական, այլ նաև մտավոր և գաղափարական կարողությունների մասին է:

Եթե համայնքի պահպանման համար հստակ քաղաքականություն չմշակվի, ապա մեր հայրենակիցների մի մասը կփոխի հայկական ինքնությունը, իսկ մյուս մասն ուղղակի կարտագաղթի, ընդ որում՝ ոչ դեպի Հայաստան:

Հավանաբար, ներկա փուլում կարելի է մի կողմից՝ իրականացնել որոշակի միջոցառումներ համայնքի պահպանման ուղղությամբ, մյուս կողմից՝ մտածել աստիճանական հայրենադարձության կազմակերպման մասին, որպեսզի այդ գործընթացը հնարավորինս անցնում իրականացվի թե՛ ՀՀ-ի, թե՛ թիֆլիսահայության համար:

Ներկայումս թիֆլիսահայ համայնքում որևէ միջոցառում իրականացնելու համար առաջին հերթին անհրաժեշտ է հաշվի առնել որոշ առանձնահատկություններ, որոնց մի մասն օբյեկտիվ է.

1. Թիֆլիսահայությունն իրեն որպես համայնք չի ընկալում: Դեռևս չի մարել հիշողությունն այն մասին, որ իրենք ապրում են իրենց տանը, որ իրենք այս քաղաքի տերն են, այն կառուցվել է հայկական կապիտալի կողմից և հայկական հմուտ վարպետների ձեռքով և այլն: «Տիրոջ» զգացողությունն է պատճառը, որ ինքնապահպանման մեխանիզմները խոր արմատներ չունեն այստեղ: Նաև այս զգացողությունն է պատճառը, որ վրացական միջավայրում հայկական տարրն ընկալվում է որպես առաջնային (եթե ոչ ամենաառաջին) խոչընդոտներից մեկը Վրաստանի մայրաքաղաքում վրացական գերիշխանության վերջնական հաստատման ճանապարհին:
2. Թիֆլիսահայությունն ունի Ջավախքի հիմնախնդիրը: Սա շատ լուրջ գործոն է և ազդում է թիֆլիսահայության վարքաբանության վրա: Թիֆլիսահայությունն իրեն պատանդի կարգավիճակում է տեսնում, ինչը խորացնում է բարոյահոգեբանական անջրպետը ջալախահայերի և թիֆլիսահայերի միջև: Ջավախքի խնդրի միտումնավոր բացասական

¹ Տեղին է հիշատակել Արցախի հիմնախնդրի արժարժման սկզբնական փուլում՝ 1988-1991թթ.՝ մինչ ռազմական գործողությունները, Բաքվի և Ադրբեջանի մյուս շրջաններում ապրող հայության ճակատագիրը:

երանգավորմամբ արժարծուժը վրացական ներքաղաքական քարոզչական դաշտում նպաստում է թիֆլիսահայության շրջանակներում քննադատական վերաբերմունքի ձևավորմանը ջավախահայության նկատմամբ:

3. Թիֆլիսահայ համայնական կյանքի կազմակերպումը ընթանում է տարերայնորեն և չի ղեկավարվում որևէ կենտրոնից: Լուրջ խնդիր է համայնքում ներքին միասնության բացակայությունը, որը, ըստ մեր կողմից հարցման ենթարկվածների, մի քանի պատճառ ունի: Դրանք են՝ համայնքի ակտիվ հատվածի անհատական նկրտումները (ամբիցիաները), համայնական կյանքին բնորոշ ինքնապահպանման մեխանիզմների (իմունիտետի) բացակայությունը, անկախացումից ի վեր հայ մտավոր և ֆինանսական ներուժի արտագաղթը երկրից, բոլորի կողմից ընդունելի առաջնորդի բացակայությունը, անգամ վրացական հատուկ ծառայությունների նպատակառոտ դրած քաղաքականությունը և այլն:
4. Վրաստանում անկախության տարիներին ձևավորված օլիգարխների շրջանում ազգությամբ հայի գրեթե չենք հանդիպի. եթե կան, ապա տեղի հայությանը (անգամ ակտիվ հատվածին) նրանք ծանոթ չեն: Այսինքն՝ 20-րդ դ. վերջին - 21-րդ դարի սկզբին, ի տարբերություն 19-րդի վերջի - 20-րդի սկզբի, հայկական հզոր կապիտալ Թիֆլիսում չձևավորվեց: Հայտնի է, սակայն, որ ազգային փոքրամասնության ֆինանսատնտեսական ակտիվությունը և հզորությունը կարող էր ոչ միայն նպաստել համայնքի ներքին կյանքի աշխուժացմանը, այլև խթանել ազգային վերագարթոնքը:
5. Ակնհայտ է համայնքի ներսում գաղափարական վակուումը, ինչը փորձ է արվում լրացնել առավելապես սպառողական հասարակություններին բնորոշ արժեհամակարգով: Անշուշտ, ժամանակակից աշխարհին հարիր սկզբունքների ընդհանուր ուղղվածությունը և գաղափարական հիմքերը (մարդու իրավունքների գերակայությունը, էթնիկ, կրոնական և այլ փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանությունը և այլն) թույլ են տալիս հայկական համայնքի՝ որպես էթնիկ փոքրամասնության, հիմնախնդիրների եթե ոչ լուծումը, ապա գոնե բարձրաձայնելը: Թիֆլիսի հայկական ՀԿ-ների շրջանակներում առկա է այն գիտակցությունը, որ նշված սկզբունքների համատեքստում կարելի է արժարծել հայկական հիմնախնդիրները, որ այդ սկզբունքներն անհրաժեշտ է դիտարկել որպես ռեսուրս և փորձել օգտագործել ազգապահպանման խնդրում: Այստեղ խնդիրն այլ հարթության մեջ է. թե որքանով են Վրաստանի ամենաբարձր ատյանների հռչակած ժողովրդավարական արժեքները գործնականում ընկած իրենց իսկ որոշումների կայացման հիմքում (ինչպես նաև վրաց հասարակության վարքաբանության հիմքում): Սա արդեն առանձին հարցադրում է և պահանջում է առանձին քննարկում, քանի որ վերաբերում է Վրաստանի հասարակության զարգացման ընդհանուր միտումներին և տրամաբանությանը: Բայց եթե հետևենք միայն անկախ փորձագետների գնահատականներին, ապա «վարդերի հեղափոխությունը» էապես թուլացրել է երկրի ոչ միայն քաղաքական կուսակցությունները և քաղաքական մրցակցությունը, այլև քաղաքացիական հասարակության առաջին ծիլերը: Հզոր (վրացական ծավալներով) հասարակական կազմակերպությունների առավել ակտիվ անդամները մտան կառավարություն. արդյունքում՝ բացահայտվեց այդ ազդեցիկ ՀԿ-ների **քաղաքական** (*ոչ քաղաքացիական*- Թ.Վ.) **բնույթը**¹: Այսինքն՝ ներկա զարգացումների տրամաբանությունը մեծ հույսեր չի ներշնչում, թե Վրաստանում կձևավորվի քաղաքացիական հասարակություն, որտեղ էթնիկ փոքրամասնությունների իրավունքները կլինեն լիովին պաշտպանված:

¹ Валериан Долидзе, «Политические партии и партийное строительство в Грузии», «Центральная Азия и Кавказ», Центр социально-политических исследований, Швеция, 2 (38), 2005, сс. 52 - 53.

Առաջարկություններ

Անշուշտ, մեր խնդիրն է ոչ միայն ներկայացնել թիֆլիսահայ համայնքի իրավիճակը, վեր հանել անցանկալի զարգացումների պատճառները, այլև մտածել որևէ հակազդող ծրագրերի մշակման և իրականացման մասին: Այս հարցում ՀՀ-ն իր դերակատարումն ունի, ընդ որում՝ ոչ թե կուսակցությունների միջոցով (ինչն, ի դեպ, բացասական է ընկալվում թե՛ վրացական իշխանությունների, թե՛ տեղի հայության կողմից), այլ հասարակական կառույցների միջոցով: Անշուշտ, հայեցակարգային դրույթները պետք է մշակվեն պետության աջակցությամբ գործող խնդրին ծանոթ փորձագետների կողմից: Բայց իրականացումն, այնուամենայնիվ, պետք է դրվի հասարակական կառույցների վրա:

Դրա համար անհրաժեշտ է.

1. Վերը նշված հիմնահարցերի քննարկման շարունակականության և արդյունավետության ապահովման համար իրականացնել վրացական հասարակության տրամադրությունների անընդհատ մոնիթորինգ, ազգայնական դրսևորումների դինամիկան պատկերացնելու համար: Ինչո՞ւ է դա անհրաժեշտ: Խնդիրն այն է, որ այս փուլում վրացական ազգայնականությունն առավելապես (եթե դիտարկենք դեպի ներս ուղղված ազգայնականությունը միայն) ուղղված է հայկականության դեմ: Դրա մասին են վկայում բազմաթիվ հրապարակումներ վրացական (հիմնականում՝ վրացալեզու) տպագիր մամուլում և ինտերնետում¹: Այսօր որոշ վրացալեզու հրապարակումներում խոսվում է անգամ այն մասին, որ Ժամանակն է վերանայել «հայ-վրացական դարավոր բարեկամության» առասպելը: Այս միտումներն ու դրանց դրսևորումները չեն կարող աննկատ մնալ Թբիլիսիի հայկական համայնքի առավել ակտիվ և տեղեկացված հատվածի համար, ինչն էլ լրացուցիչ տագնապի առիթ է ծառայում և նպաստում է հայկական միջավայրի ներքին կայունության խաթարմանը:
2. Անընդհատ աշխատանքներ տանել հայկական «կղզյակների» հետ (ՀԿ-ներ, անհատ ձեռներեցներ, պաշտոնյաներ, աշակերտներ, ուսանողներ, ստեղծագործական մտավորականություն և այլն): Այս աշխատանքների արդյունավետության համար անհրաժեշտ է խթանել էթնիկ սկզբունքով մասնագիտական միավորումների ստեղծումը (հայ կոշկակարների, վարսահարդարների, մտավորականների...): Դրանք կարող են գործել ՀԿ-ների մասին օրենքի շրջանակներում, ինչը լայն հնարավորություններ է ընձեռում արդյունավետ գործունեություն ծավալելու համար, ընդհուպ մինչև օրենսդրական նախաձեռնություններ, շահերի պաշտպանություն, նաև ապահովում է արտերկրից ֆինանսական հոսքերի համեմատական ազատություն և այլն:
3. Տեղեկատվական դաշտում հայկական տարրի, հայկական թեմատիկայի ներկայության ապահովում, ինչը հնարավոր է միայն տեղեկատվական ոլորտում հայկական ֆինանսական ներդրումների շնորհիվ: Անհրաժեշտ է հայեցի դաստիարակության խնդրին մոտենալ՝ հաշվի առնելով այն տեղեկատվական հոսքերը, որոնց հորձանուտում է գտնվում այսօրվա թիֆլիսահայը:
4. Հայապահպանության ավանդական մեխանիզմները պետք է զուգորդել ժամանակակից՝ «մոդայիկ», հրապուրիչ և երիտասարդության լայն շրջանակների համար առավել ընդունելի և ընկալելի մեթոդներով: Մեր գրուցակիցներից մեկն ասաց. «Չենք հիշում, թե վերջին անգամ երբ է մեզ մոտ Հայաստանից մի երգիչ կամ դերասան եկել»: Շատ կարևոր են ոչ ֆորմալ միջոցառումների կազմակերպումն ու անցկացումը՝ թեմատիկ մրցույթներ, դասընթացներ, փառատոներ, Հայաստան և Արցախի վիրահայ երիտասարդներից կազմված խմբերի այցելություններ, տեղում առաջնորդների ձևավորմանն ուղղված քայլեր, փոխանակման ծրագրեր, հայալեզու լրագրողների պատրաստում, տարբեր զվարճալի միջոցառումներ և այլն: Անհրաժեշտ է ձևավորել այն դաշտը, որտեղ հայապահպանության

¹ Օր.՝ «Абхазская война была «грузино-армянской» войной», «Пускай армянская сторона говорит с нами на равных, или же ничего не достигнет», «В Ахалкалаки требуют объявления армянского языка государственным», «Вице-спикер Парламента Армении категорически требует автономии», «В Москве армяне оскорбили Патриарха Грузии» և այլն, տե՛ս http://www.armenia.ge/georgia/ge_news.php:

խնդիրներով մտահոգված կլինի ոչ միայն հայ հասարակության գիտակից և կազմակերպված հատվածը, այլև առավել լայն զանգվածները:

5. **Վրաստանի ներքին շուկայում հայկական կապիտալի ֆինանսատնտեսական ներգրավվածության խթանում:** Պետք է գիտակցել, որ դա ոչ միայն ֆինանսական շահույթ պետք է հետապնդի, այլև առաջին հերթին բարոյահոգեբանական լիցքեր հաղորդի հայկական համայնքին:
6. **Հայաստանակենտրոն ռազմավարության մշակում և դրա հիմնական դրույթների վերաբերյալ տեղեկատվության տարածում,** այս համատեքստում հայրենադարձության համար կոնկրետ մեխանիզմների մշակում:

*Թամարա Վարդանյան
«Նորավանք» հիմնադրամ*

ՄԻՐԻԱՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԱՐԴԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՁ

Ժամանակակից սիրիահայ համայնքը ձևավորվել է Մեծ եղեռնից հետո, 1920-ականների սկզբներին, Արևմտյան Հայաստանից և Կիլիկիայից հայության գաղթի արդյունքում: Ինչպես հայտնի է, Եղեռնից մազապուրծ հայերին փրկել և ապաստան են տվել բեդվին արաբները: Համայնքի ազգային, հոգևոր-մշակութային և հասարակական-քաղաքական կյանքի կազմակերպմանն ու զարգացմանը նպաստել է արաբների բարյացակամ վերաբերմունքը:

1980-ականների տվյալներով՝ Սիրիայում հայերի թիվը կազմել է շուրջ 110 հազար: Նրանք բնակվել են Հալեպում, Դամասկոսում, Հոմսում, Լաթաքիայում, Քեսապում, Ղամիշլիում, Տարտուսում, Համայում և այլ շրջաններում: Հայերը համարվում են Սիրիայի լիիրավ քաղաքացիները, նրանք ծառայել են այդ երկրի բարեկեցությանը և բարեկամաբար ընդունվել տեղացիների կողմից:

Այսօր սիրիահայ համայնքի թիվը (որը ներկայացված է հայ առաքելական, կաթոլիկ և ավետարանական համայնքներով) զգալիորեն նվազել է: Հայերը գլխավորապես բնակվում են Հալեպում, Դամասկոսում, Ղամիշլիում, Լաթաքիայում, ինչպես նաև Քեսապ հայկական գյուղաքաղաքում, որի բնակչությունն աստիճանաբար համալրվում է իսլամական տարրով:

Սիրիայի բնակչությունը, որն աչքի է ընկնում բազմաբղետ էթնոզավանական կազմով, հաշվվում է 18,6 միլիոն: Մահմեդականները կազմում են երկրի բնակչության 90%-ը, որից սուննիները (արաբներ, քրդեր, թուրքեր, չերքեզներ)՝ 74%, իսլամական այլ ուղղությունների ներկայացուցիչները (ալավիներ, շիաներ, դրուզներ)՝ 12%, քրիստոնյաները՝ 10%:

Սիրիայում գործում են էջմիածնական և անթիլիասական եկեղեցիներ, հայկական երիտասարդական, մարզական ակումբներ, բարեգործական հաստատություններ, հայրենակցական միություններ, ինչպես նաև հայկական դպրոցներ ու վարժարաններ: Չնայած պետությունը թույլատրում է հայկական կրթական հաստատություններում անցնել հայոց լեզու և հայերենով այլ առարկաներ, հայ ժողովրդի պատմության ուսուցումն արգելված է:

Սիրիահայերը հիմնականում ներգրավված են առևտրի և արհեստների մեջ: Գաղտնիք չէ, որ արհեստների մի շարք տեսակներ (օրինակ՝ ոսկերչությունը) հայերն են սովորեցրել տեղացիներին, որոնք այսօր աստիճանաբար նրանց ձեռքից խլում են մենաշնորհը արհեստներում՝ շուկային առաջարկելով ավելի էժան ծառայություն և արտադրանք:

Սիրիահայերի շրջանում ակնհայտ են արտագաղթի միտումներ, ինչը հին իրողություն է: Ոչ պաշտոնական աղբյուրներից ստացված տվյալներով՝ Հալեպում այսօր հայերի թիվը 40 հազարից ավելի չէ, իսկ Դամասկոսում՝ շուրջ 5 հազար: Արտագաղթողների սովոր մասը հիմնականում հաստատվել է Ամերիկայում, կան նաև Հայաստան ներգաղթողներ:

Ներկայումս Սիրիայում ընդհանուր տնտեսական դժվարությունները՝ պայմանավորված ներքին և արտաքին մի շարք գործոններով, խնդիրներ են առաջ բերում նաև հայերի համար: Կան նաև այլ գործոններ, որոնք նպաստավոր չեն սիրիահայ համայնքի անվտանգության և ազգապահպանության համար: Մենք առանձնացրել ենք դրանցից մի քանիսը:

1. Իսլամական արմատականության գործոնը

Երբեմնի ընդգծված աշխարհիկ սիրիական հասարակությունը Հաֆեզ Ալ-Ասադի մահվանից հետո արագ տեմպերով իսլամականանում է: Երկրում ավելի մեծ թափ է ստանում մզկիթաշինությունը: Առհասարակ, մզկիթները մշտապես լիքն են լինում աղոթքի ժամերին:

Գրեթե համատարած է դարձել կանանց գլխաշոր կրելու սովորությունը: Հալեպում կենտրոնական շրջանում նրանք կազմում են 65-70%, շատացել են նաև քողաձածկով կանայք: Լաթաքիայում մահմեդական բոլոր կանայք և աղջիկները գլխաշորով են: Նոր իրողություն է

ուրբաթօրյա աղոթքներին կանանց մզկիթ հաճախելը, ինչը խրախուսվում է նրանց եղբայրներին, հայրերին և ամուսինների կողմից:

Հատկանշական է, որ իսլամանում է անգամ ամենաաշխարհիկ համարվող Դամասկոսը: Իսլամականացմանը տուրք են տալիս նաև իշխանությունները, որոնք դրա միջոցով փորձում են ամրապնդել սեփական իշխանությունը՝ մինևույն ժամանակ փորձելով ամեն գնով գապել իսլամական արմատականների՝ իշխանության գալու հնարավորությունը:

Իսլամական արմատականության աճը վտանգներ է պարունակում ոչ իսլամադավան համայնքների (այդ թվում՝ հայերի) համար: Միրիայում սուննիականության միջնաբերդը Հալեպն է, որն աշխույժ հայկական գաղթօջախ է: Հալեպում իսլամական արմատականությունը և դրա համակիրների թիվն օրեցօր ուժեղանում է: Ասվածի ապացույցն է իսլամական արմատական տարրի (կամ գյուղական ծագմամբ հետադիմական շրջանակների) մեծացումը, ինչն արդեն իսկ շոշափելի երևույթ է:

Երկրի իսլամականացմանը նպաստում է նաև արտաքին գործոնը: Միրիական հասարակությունում (ինչպես նաև բազմաթիվ այլ իսլամական հասարակություններում) վերջին տարիներին բավական տարածված է արևմտյան քաղաքակրթական սպառնալիքին դիմակայելու անհրաժեշտության գաղափարը: Ընդվզումներ լինում են ի պատասխան Արևմուտքում հակաիսլամական գործընթացների:

Միրիայում համակրանքը ոչ թե «Մուսուլման եղբայրների» կամ որևէ կոնկրետ իսլամական կազմակերպության նկատմամբ է, այլ միտված է իսլամական համերաշխության գաղափարի ամրապնդմանը: Այս պարագայում, իսլամիզմը հանդես է գալիս որպես պաշտպանիչ գործոն քրիստոնեական կամ հրեական ոտնձգությունների դեմ:

Մեզ հասած տեղեկությունների համաձայն՝ իսլամական արմատական տրամադրություն ունեցող տարրերն իրենց հակաարևմտյան և հակաքրիստոնեական զգացումները փորձում են պարպել առաջին հերթին քրիստոնյա փոքրամասնությունների, այդ թվում՝ հայերի վրա:

Հետաքրքրական է, որ իսլամական արմատական տրամադրությունները հատկապես ակտիվանում են Ռամադան ամսին՝ ծոմապահության շրջանում: Հայաստանցի ուսանողները պատմում են, որ իրենց մահմեդական ընկերներից մի քանիսն այդ շրջանում նույնիսկ խուսափել են շփումներից և զարմանալիորեն փոխել իրենց նախկին ջերմ վերաբերմունքը քրիստոնյա ընկերների նկատմամբ:

Մեզ իրազեկող աղբյուրներից մեկի կարծիքով՝ թվաքանակով փոքրաթիվ հայերի նկատմամբ սուննի առանձին շրջանակների անբարյացակամության պատճառներից մեկն էլ այն է, որ հայերը շատ լավ հարաբերություններ ունեն ալավիների¹ հետ, որոնք չնայած փոքրամասնություն են, սակայն իրենց ձեռքին են պահում իշխանական լծակները:

Հայերի նկատմամբ Միրիայում զանգվածային ոտնձգություններ չկան, սակայն առանձին շրջանակներ հայերին փորձում են հասկացնել, որ իրենք արդեն պետականություն ունեն: Այս խնդիրներին իրազեկ աղբյուրից տեղեկացանք հետևյալը. «Տեղացիները երբեմն կեսկատակ-կեսլուրջ ասում են հայերին՝ հիմա էլ պետություն ունեք, ինչո՞ւ չեք գնում այնտեղ ապրելու, ինչո՞ւ եք մեր հաշվին փող աշխատում, 80 տարի առաջ գաղթական եկաք, մենք ձեզ ապաստան տվեցինք, իսկ հիմա մենք ձեզ մոտ ենք աշխատում, մենք ձեզ մոտ բանվոր ենք»: Նմանօրինակ երևույթներ արձանագրվել են նաև Լիբանանում:

2. Թուրք-սիրիական հարաբերություններ

Բաշար Ալ-Ասադի իշխանության գալուց հետո թուրք-սիրիական հարաբերություններն աստիճանաբար ջերմացան: Սա նոր երևույթ է, քանի որ Հաֆեզ Ալ-Ասադի իշխանության շրջանում թուրք-սիրիական հարաբերությունները շատ սուր անկյուններ են ունեցել՝ կապված քրդական գործոնի, ջրի գործոնի և Իսկենդերոնի սանջակի հիմնախնդրի հետ:

2004-ից հետո պետական ամենաբարձր մակարդակով փոխադարձ այցելություններից հետո թուրք-սիրիական հարաբերությունները որակապես նոր փուլ մտան: **Համեմատաբար**

¹ Ալավիներ՝ իսլամի շիական ուղղությանը հարող ճյուղի ներկայացուցիչներ:

նոր այս իրողությունն արգելքներ է ստեղծում Սիրիայում հայերի քարոզչական գործունեության համար:

Մեզ հասած տվյալներով՝ Հաֆեզ Ալ-Ասադի իշխանության վերջին շրջանում նույնիսկ հասունացել է մի պահ, երբ սիրիական խորհրդարանը պատրաստ է եղել ընդունել Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչող մի բանաձև: Սիրիայում Հաֆեզ Ալ-Ասադի իշխանության օրոք տպագրվել է Հայոց ցեղասպանության մասին զգալի թվով գրականություն հայերի, իսկ առանձին դեպքերում՝ նաև սիրիացի արաբների կողմից: **Իսկ այսօր հայերը որևէ գիրք Հայոց ցեղասպանության կամ հակաթուրքական ուղղվածությամբ չեն կարող հրատարակել, առավել ևս՝ դրանք վաճառել գրախանութներում:** Նման գրքերը կարող են տպագրվել Լիբանանում կամ որևէ այլ երկրում, և միայն ոչ հրապարակային ձևով տարածվել Սիրիայում:

Մեզ հասած տեղեկությունների համաձայն՝ Դամասկոսում թուրքական դեսպանությունն ակնդետ հետևում է որպեսզի գրախանութներում հակաթուրքական գրականություն չվաճառվի: Այս խնդիրն իր ուշադրության կենտրոնում է պահում նաև Մուխաբարաթը (սիրիական հատուկ ծառայությունը): Այս հաստատության առանձին պաշտոնատարներ հայերին փորձել են հասկացնել, որ հակաթուրքական ուղղվածությամբ գրականություն հայերը կարող են տարածել միայն հայկական շրջանակներում:

3. Քրդական գործոնը

Ղամիշլիում՝ երկրի հյուսիսարևելյան շրջանում, իրավիճակը շատ հաճախ ապակայունանում է քրդական գործոնի ակտիվացման պատճառով, ինչը, բնականաբար, ոչ անվտանգ մթնոլորտ է ստեղծում այստեղ ապրող հայերի համար: Բացի այդ, վերջին շրջանում Ջազիրայում իրավիճակը շատ հաճախ սրվում է Հալեպից արևելք ընկած հատվածում բնակվող սուննիադավան արաբական աշիրաթների (որոնք ավանդականորեն Սադամ Հուսեյնի համակիրներն են և ազգականներ ունեն Իրաքում) և Ղամիշլիի շրջանում բնակվող քրդերի միջև (որոնք Սադամ Հուսեյնի կրքոտ հակառակորդներն են): Այս իրողություններն անհանգստացնում են այստեղ ապրող հայերին:

4. Խառը ամուսնություններ

Խառը ամուսնությունները ձուլման հիմնական նախապայմաններից մեկն են: Սիրիայում հայերի մեջ քրիստոնյա արաբների հետ ամուսնանալու միտում կա, չնայած կան բազմաթիվ ավանդապահ հայ ընտանիքներ, որոնց զավակներն այդ քայլին չեն գնա:

Նախկինում հայերը ցավագին էին ընդունում այդ իրողությունը, սակայն աստիճանաբար հաշտվեցին դրա հետ, մանավանդ՝ երբ ի հայտ եկան մահմեդականների հետ ամուսնանալու փաստեր, ինչը ցավագին էր ընդունվում:

1980-ականներին թե՛ հայ համայնքը, թե՛ հայ ընտանիքները խիստ բացասաբար էին ընկալում նման դեպքերը, նման մարդկանց չէր ընդունում ո՛չ սեփական ընտանիքը և ո՛չ էլ համայնքը: Նրանց վտարում էին համայնքից՝ որպես դավաճանների:

Այժմ նման երևույթները նախկինի պես հիվանդագին չեն ընդունվում: Այս ամենը դիտարկվում է որպես անխուսափելի գործընթաց: Այսինքն՝ հակազդեցությունն այն չէ, ինչ նախկինում էր:

Իսկ նախկինում հայերը հնարավորինս իրենց մեկուսացված են պահել, իրենց երեխաներին չեն թողել բակում խաղալ մահմեդական երեխաների հետ, վերահսկել են դպրոցական ընկերների հետ նրանց հարաբերությունները և այլն:

Այս տեսանկյունից առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի Լաթաքիայի հայ համայնքը, որի վիճակն այլ է, քան Հալեպինը կամ Դամասկոսինը:

Լաթաքիայում հայերը թվաքանակով քիչ են, ակնհայտ է, որ նրանք ձուլվում են արաբական քրիստոնեական միջավայրում, ինչն առաջին հերթին իրականանում է խառը ամուսնություններով: **Հատկանշական է, որ նրանց մոտ առաջնային է քրիստոնեական և ոչ թե հայկական ինքնությունը:** Մինչդեռ ավանդականորեն հայերի մոտ քրիստոնեական ինքնության

հիմնական բաղադրիչն ազգային ինքնությունն է, ինչը, փաստորեն, անտեսվում է: Այսինքն՝ իր համար ճանապարհ է հարթում քրիստոնեության արաբական տարբերակը:

Լաթաքիայի հայերն ավելի ցավագին են ընդունում հայի և իսլամ դավանողի միջև ամուսնությունը, իսկ քրիստոնյաների հետ ամուսնությունն ընկալվում է որպես բնականոն երևույթ: Որոշ տեսակետների համաձայն՝ դա արդյունք է Լաթաքիայում համայնքային կառույցների անարդյունավետ և թույլ աշխատանքի:

Լաթաքիայում արձանագրվել են նաև իսլամացման դեպքեր. վերջերս մի քանի հայ երիտասարդներ իսլամ են ընդունել կարիերայի համար: Իսլամը հավելյալ լծակ է նրանց համար, ովքեր ուզում են պաշտոններ ստանալ: Որքան էլ տարօրինակ է, հասարակական արձագանքը նմանօրինակ երևույթների նկատմամբ սովորական է և կամ էլ հայ հասարակությունն ընդհանրապես չի արձագանքում նման երևույթներին:

Հայերին Միրիայում առանցքային պաշտոն չի վստահվում: Հայ համայնքի մտավորական ներկայացուցիչների համար դժվար է ոչ միայն նախարարություններում աշխատանք գտնելը, այլև, ասենք, համալսարաններում դասավանդելը:

Աստիճանաբար հայերի մեջ ի հայտ են գալիս արաբախոս շերտեր, ինչի կասեցումը կարծես անհնար է:

5. Հայաստանացի հայերը՝ բացասական գործոն

Հայաստանի անկախացումից հետո հայ-սիրիական հարաբերությունները զգալիորեն ակտիվացան: Միրիան առաջին պետություններից մեկն էր, որը ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը: Այս երկու երկրների միջև կնքվեցին բազմակողմ պայմանագրեր, այդ թվում՝ կրթության ոլորտում:

1990-ականների սկզբներից ի վեր Միրիայում իրենց փորձաշրջանն անցկացնող հայ ուսանողները շատ հաճախ հանդես են բերում ոչ կայուն վարքագիծ: Եղել են դեպքեր, երբ նրանք հրահրել են կռիվներ ու ծեծկռուտքներ: Սակայն ամենաարգահատելին, թերևս, այն է, որ արձանագրվել են գողության դեպքեր (հատկապես՝ ոսկու շուկաներից և այլ առևտրի կենտրոններից) հայաստանցի ուսանողների և զբոսաշրջիկների շրջանում, ինչին, առանձին դեպքերում, նպաստել է նաև աղոթքի պահին իրավիճակի անվերահսկելիությունը:

Որոշ դեպքերում հայաստանցի հայերը խախտել են տեղացիների հետ ձեռք բերած պայմանավորվածություններն, ասենք, գործարարության ոլորտում՝ դրանով իսկ վստահության անկում առաջ բերելով: Տեղացիները երբեմն խոստովանում են, որ իրենք մեծ տարբերություն են տեսնում տեղի հայերի և հայաստանցի հայերի միջև, ոչ հոգուտ վերջիններիս: Բնականաբար, հենց վերջիններիս վարքագիծը կարող է ստվեր գցել ավանդականորեն հարգված սիրիահայերի հեղինակության վրա: Նման երևույթների շարունակման դեպքում հայերի նկատմամբ դիրքորոշումը կարող է համատարած դառնալ:

Այս իրողությունները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ սիրիահայ համայնքի գոյապահպանության և ազգապահպանության համար կան օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ վտանգներ: Մեր կատարած ուսումնասիրությունը մեկ անգամ ևս փաստում է, որ Միջին Արևելքի հայկական գաղթօջախների հետագա գոյությունը վտանգված է, և որ նրանք անխուսափելիորեն ենթակա են ձուլման: Այս իրողությունը վերստին հրատապ է դարձնում հայրենադարձության գաղափարի կիրառման անհրաժեշտությունը, որի գործնական կազմակերպիչը պետք է դառնա Հայաստանի Հանրապետությունը:

*Արաքս Փաշայան
«Նորավանք» հիմնադրամ*

СИТУАЦИЯ НА СЕВЕРНОМ КАВКАЗЕ

1. Этнорелигиозная близость Турции с народами Северного Кавказа как важный ресурс реализации ее внешнеполитических интересов в данном регионе России

Общественно-политические события последнего времени в регионе Северного Кавказа свидетельствуют о качественной новизне задействования ресурсов влияния со стороны государственных региональных акторов. Если 10-15 лет назад вовлечение ресурса этнорелигиозной близости между региональными государствами и этническими меньшинствами на территории соседних стран в контексты региональной политики являлось только-только формирующимся, то теперь данный ресурс можно рассматривать как широко применяемый элемент региональной политики. Одну из региональных держав – Турцию, уже достаточно давно и исходя из вполне прагматичных целей интересуют республиканские автономные образования – в частности, на территории Северного Кавказа. Для экспертного сообщества в 1990-х гг. стало очевидно, что «турок интересуют автономии России. Часть из них названа по титульным тюркским народам, составляющим в них либо большинство, либо значительную долю населения. Это Татария, Башкирия, Чувашия, Якутия, Хакасия, Тува. В Дагестане, Кабардино-Балкарии, Карачаево-Черкессии ряд титульных народов тоже относится к числу тюркоязычных. Таким образом, на российской территории поле для возможной турецкой экспансии, которая могла бы попытаться легитимировать себя ссылками на этногенетическую близость всех тюрков, огромно»¹.

Влияние так называемой «черкесской диаспоры» Турции на общественно-политические процессы в прилегающих районах республиканского самоуправления народов Северного Кавказа известно давно.

Ее образуют потомки мусульман – выходцев с Северного Кавказа. «По национальному составу она достаточно разнородна. В нее входят как собственно «черкесы» – кабардинцы, абхазы, шапсуги, убыхи и другие представители адыго-абхазской языковой группы, так и лингвистически близкие им выходцы из Чечни и Дагестана, а также далекие в языковом отношении от тех и других потомки северокавказских тюрков. Но все они помнят о том, что их предки некогда жили на Кавказе, а в Турции оказались в результате ее завоевания Россией. Некоторые были насильственно выселены из новоприобретенных владений Российской империи, другие ушли под влиянием панисламистской пропаганды, развернутой в Османской империи во второй половине 19в. и призывавшей всех гонимых правоверных эмигрировать в «лоно ислама», под защиту султана – халифа всех мусульман. Тогда пределы России покинули около двух миллионов ее новых подданных. Из них и сформировалась черкесская диаспора. Потомки переселенцев во многом утратили свои национальные корни, часто не владеют языком предков даже на бытовом уровне. Однако из поколения в поколение они передавали семейные предания и отдельные традиции, что позволило им сохранить особый «кавказский дух» и стойкую память о своем происхождении. По разным данным, в Турции их проживает от полутора до пяти миллионов человек. Если вспомнить, что одна только Абхазия из-за переселения в Турцию потеряла около 70% своего населения, то даже максимальные из этих оценок вряд ли будут большим преувеличением. В любом случае черкесы составляют весомую часть населения Турции и притом такую, у которой солидарность по отношению к народам Северного Кавказа, обостренная реакция на то, что происходит на Кавказе, выражены особенно сильно»².

¹ Виктор Надеин-Раевский, Турция и российские автономии, Россия и Турция на пороге XXI века: на пути в Европу или в Евразию? // Научные доклады, Выпуск 14 (под ред. И. Кобринской), М., 1997, с. 69.

² Виктор Надеин-Раевский, Указ. соч., с. 77-78.

Последними событиями, дающими определенные основания подозревать турецкий след и соответственно турецкий интерес в их дальнейшем развитии, являются, с нашей точки зрения, следующие: во-первых, недавние заявления общественных сил лазов¹, затронувшие нынешний этап российско-грузинских отношений, и, во-вторых, озвученные инициативы общественных сил адыгов относительно признания геноцида адыгского народа со стороны Российской империи в 18-19 веках.

В конце июля нынешнего года президент Союза защиты лазского языка и культуры «Лазебура» Мустафа Гибароглу выступил с заявлением в поддержку Грузии: «В последние дни крайне обострились отношения между Россией и Грузией из-за Южной Осетии. Так же, как весь цивилизованный мир, мы – проживающие в Турции и Европе лазы – встревожены сложившейся ситуацией. Грузинский народ на протяжении всей своей истории один сражался против великих сил и не раз стоял перед угрозой уничтожения. Сегодня такой силой является Россия. У Грузии нет проблем с Южной Осетией и Абхазией. Первопричиной всего является осуществляемая Россией на Кавказе империалистическая политика. Мы, лазы Турции, поддерживаем находящийся в тяжелом положении братский грузинский народ и желаем мира, но если Россия продолжит свою агрессивную политику, мы не останемся в роли зрителей. Еще раз заявляем – мы против всех тех действий, которые создают опасность территориальной целостности Грузии»².

Ряд адыгских общественных организаций из разных стран мира – России, Турции, Израиля, США, Иордании и некоторых государств Европы – обратился в Европейский парламент с просьбой признать геноцид адыгов со стороны России в 18-19 веках.³

«Сегодня Россия проводит политику «насильственной культурной ассимиляции оставшегося коренного населения на своей исторической территории и запрета на возвращение адыгов⁴, изгнанных с Северо-Западного Кавказа», – говорится в обращении в Европарламент. Как гласит историческая справка, приложенная к обращению в Европарламент, всего в мире насчитывается 1,5 млн адыгов. Вопрос о геноциде в Адыгее был поднят в начале текущего года, после того как губернатор Кубани Александр Ткачев заявил о целесообразности слияния автономии с Краснодарским краем⁵. Тогда Черкесский конгресс обратился в ОБСЕ с просьбой вмешаться в ситуацию с целью сохранения Адыгеи «в форме суверенной республики»¹.

¹ Лазы являются близкородственным грузинам народом, проживающим по юго-восточному побережью Черноморья. Фактически, это еще одна этнографическая группа грузин: лазы относятся к занской группе картвельской семьи, лазский язык схож и взаимопонятен с одним из грузинских языков – мегрельским, хотя по культуре и быту лазы более близки с другими группами грузин – аджарцами, шавшами и имерхевцами, т.е. «мусульманским» грузинам, ставшими таковыми с 17 века в результате исламизационной политики Турции на захваченных территориях. Историческая Лазети почти полностью (за исключением нескольких сел в Аджарии) находится на территории современной Турции – в Артвинском и Ризском вилайетах. Сегодня культурным центром Лазети является город Хопа, где более всего сохранены лазский язык и обычаи, а также грузинское самосознание – в других турецких городах это почти забыто. Так, например, лазы города Ризе уже считают себя турками или лазами, но не грузинами (последнюю категорию лазов представляет Союз «Лазебура»).

² <http://www.regnum.ru/news/681888.html>, 31.07.2006г.

³ «Прежде чем обратиться в международную инстанцию Черкесский конгресс Адыгеи подал обращение в Госдуму РФ по вопросу признания геноцида адыгского (черкесского) народа в ходе и после русско-кавказских войн 18-19вв. Однако депутаты, опираясь на данные Института российской истории РАН, дали отрицательный ответ. Затем общественные организации России, Турции, Израиля, Иордании, Сирии, США, Бельгии, Канады и Германии направили президенту Европарламента обращение с просьбой о признании геноцида адыгского (черкесского) народа. Всего обращение подписали организации 20 стран. В обращении подчеркивается, что «войну, которую вело российское государство в 18-19 веках против адыгов (черкесов) на их исторической территории, нельзя рассматривать как обычные военные действия». Особо отмечается, что в ходе военных действий в отношении мирного населения совершались массовые убийства, производилась насильственная депортация коренного населения со своих исторических земель. В своем обращении общественные организации опираются на Конвенцию ООН о предупреждении преступления геноцида и наказании за него от 9 декабря 1948г. и Конвенцию ООН о неприменимости срока давности к военным преступлениям и преступлениям против человечества от 26 ноября 1968г. Адыгея, апеллируя к геноциду, рассчитывает сохранить свою государственность. Несомненно, это весьма эффективный путь заставить мировое сообщество не остаться в стороне» (*Алла Державина*, Юрист: Вопрос о геноциде адыгов – способ сохранить автономию Адыгеи, <http://www.annews.ru/news/detail.php?ID=38056>, 13.10.2006).

⁴ Адыги (адыге, самоозначение *адыгэ*) – группа народов (адыгейцы, кабардинцы, черкесы, шапсуги) в России (713 тыс. чел. по переписи 2002г.), а также в странах Ближнего Востока, Балкан и Германии. Говорят на адыгских языках, входящих в абхазо-адыгскую семью. Оставшиеся западные адыги (кяхи) стали называться адыгейцами.

⁵ 27 июля 1922г. декретом ВЦИК на территории, населенной адыгейцами, была образована автономная область в составе трех округов: Псекупского, Ширванского и Фарского. Первоначально она получила название Черкесской (Адыгейской) АО, но 24 августа 1922г. была переименована в Адыгейскую (Черкесскую), а в июле 1928г. – в Адыгейскую АО. С образованием 13 сентября 1937г. Краснодарского края, Адыгейская АО вошла в состав этого края. С 1937 по 1991гг. статус Адыгеи в национально-государственном

Политика Турции по использованию родственных этнорелигиозных меньшинств на территории других государств для достижения собственных интересов или для осуществления интересов других внерегиональных держав не является новостью. На этом пути у Турции были как явные провалы², так и относительные неудачи³. На современном этапе задействие данной политики приносит скорее положительные плоды для Турции в виде повышения ее роли в регионе до степени осознания ее незаменимости во многих вопросах политики безопасности со стороны других региональных и внерегиональных игроков. Родственные этнические и религиозные меньшинства на территории Северного Кавказа, по отношению к которым Турция имеет опыт выступления в качестве гаранта их безопасного развития и сохранения национальной самобытности, являются важным ресурсом и действенным фактором возможной дестабилизации во всем регионе и направлении деструктивных для российской государственности процессов в нужное для ее скрытых недоброжелателей русло.

Интересно отметить, что сама Турция часто ссылалась на «деструктивность» пребывания христианских меньшинств на своей территории для турецкой государственности. На Лозаннской конференции, когда турецкая делегация требовала обмена в обязательном порядке всех без исключения греков Турции на турок Греции, с ее стороны, кроме прочего, звучала следующая аргументация: «Христианские меньшинства в Турции всегда были орудием иностранной политики»⁴.

устройстве СССР определялся как *Адыгейская автономная область, входящая в состав Краснодарского края* (в соответствии со ст. 86 последней Конституции СССР 1977г. «Автономная область находится в составе союзной республики или края»).

Заявления о возможном присоединении Адыгеи к Краснодарскому краю были в декабре 2004г. озвучены краснодарским губернатором А.Ткачевым, а затем и главным федеральным инспектором по Краснодарскому краю и Адыгее А.Одейчуком.

Эта идея вызвала жесткое сопротивление. Активисты движения «Черкесский конгресс» охарактеризовали ее как «покушение на Республику Адыгея», а президент Адыгеи Х.Совмен назвал идею слияния «историческим регрессом и серьезной политической ошибкой». Пресс-служба президента Адыгеи заявила: «Президент Адыгеи выступает за единение народов и углубление интеграционных процессов в регионе в рамках существующих административно-территориальных границ и конституционно-правового статуса Адыгеи и Краснодарского края». В защиту республики как самостоятельного субъекта Российской Федерации выступили и зарубежные общественные организации, объединяющие этнических адыгов (черкесов).

¹ *Евгения Новикова*, Геноцид адыгам не грозит, <http://www.expert.ru/articles/2006/10/13/adyg>.

² «В 1989 году 320 тысяч болгарских тюрок (помаков) переехали в Турцию, с целью избежать кампании насильственной ассимиляции со стороны коммунистического режима Болгарии. После падения данного режима в тот же год число болгарских тюрок, искавших убежище в Турции снизилось до одной тысячи в месяц. По данным на март 1994г. в общей сложности 245 тысяч болгарских тюрок получили гражданство Турции» (*Bulent Acma*, Economic Consequences of International Migration: Case Study of Turkey, <http://www.wider.unu.edu/conference/conference-2002-3/conference%20papers/acma.pdf>).

³ 2-й пункт ст. 3 Лозаннского договора устанавливал девятимесячный срок достижения взаимной договоренности между Англией и Турцией по проблеме Мосула, а если этого не произойдет – передать решение вопроса в Лигу Наций. Уже в мае 1924г. прошли переговоры по этому вопросу в Стамбуле между турками и англичанами, где турецкая сторона доказывала, что 2/3 населения Мосульского вилайета – турки и курды, а географически этот район является составной частью Турции. С сентября 1924 г. Лига Наций занималась Мосульским вопросом детально, направляя в регион своих представителей с целью определения этнического состава населения – турецкое оно или нет. **Турки настаивали на плебисците, англичане его отвергли** (*подчеркнуто нами – Ср. с нынешней «турецко-азербайджанской» позицией вокруг карабахского урегулирования*). Доклад комиссии Лиги Наций был заслушан в октябре 1925г. и оказался неожиданным: он признавал, что население Мосула предпочитает оставаться неприсоединившимся ни к одной из сторон. Однако комиссия вместе с тем предлагала, исходя из «потребностей нормального развития» Ирака, считать Мосул частью иракской территории, продлить английский мандат над Ираком на 25 лет. Вопрос был окончательно закрыт на формально трехсторонних (с участием Ирака) переговорах, которые закончились 5 июня 1926г. подписанием англо-ирако-турецкого договора о Мосуле. Договор признавал Мосул в пределах Ирака. Турции предоставлялось право либо получать в течение 20 лет 10% с доходов иракского правительства от Мосульской нефти, либо капитализировать эту свою долю доходов в сумме 500 тыс. ф.ст. (*Н.Г.Киреев*, Война в Ираке, иракские туркмены и Турция, Турция в новых геополитических условиях (материалы круглого стола 2004г.), <http://www.iimes.ru/rus/public.html>).

⁴ Дипломатический словарь, под ред. *А.А. Громыко*, Т. 1, М., 1971, с. 426.

2. Стабилизация ситуации на Северном Кавказе: старые проблемы и возможные новые подходы к их решению

Аналитические исследования некоторых российских экспертов, посвященные общественно-политической ситуации на Северном Кавказе, в последнее время получили несколько новое звучание, выражающее более трезвое понимание нынешних реалий и возможных негативных перспектив развития межнациональных отношений.

Для данных исследований стал актуален опыт югославского конфликта, причем проводятся параллели между неблагоприятными начальными параметрами развития югославского кризиса и нынешними сходными характеристиками, которые можно с легкостью обнаружить в общественно-политическом ландшафте Северного Кавказа: дисперсность в национально-этническом расселении населения, накладывающаяся на общий фон многонационального состава региона в целом; противоречие между количественными характеристиками национального присутствия в конкретных точках региона и качественными характеристиками нахождения политических рычагов власти в руках численного меньшинства в данных точках; неблагоприятный социально-экономический фон и в целом существенное отставание конкретных регионов от среднегосударственных показателей социально-экономического развития; социокультурные ограничители интегративного вхождения конкретных субрегионов на Северном Кавказе в общее и целостное социо-культурное поле России (противоречия в системе «архаичность – современность»).

«При анализе современной ситуации на Кавказе, включая Северный Кавказ, перед глазами многих экспертов встает пример Югославии. Недаром в экспертный обиход вошел термин «балкано-кавказская конфликтная дуга». Как показывает опыт крупномасштабных коллизий, подобных драме в Югославии, в основе быстрой эскалации конфликта, как правило, лежит наличие значительных исторических и конфессиональных противоречий в прошлом, вкуче с новыми обидами, вызывающих недовольство целых слоев населения. Логично считать, что переход к черте, отделяющей от массового этнического насилия, явно просматривается, если состояние межнациональных отношений обретает свойство «неустойчивого равновесия», или скрытой напряженности. Это проявляется в легкости вспыхивания конфликтов на национальной почве (любая форма социальной конфронтации в итоге становится межнациональным конфликтом). При такой ситуации, в случае возникновения дополнительных неблагоприятных обстоятельств, сложившаяся система «экстренного» разрешения противоречий оказывается под фатальной угрозой»¹.

Перед российскими общефедеральными властями очень скоро может встать проблема «национально-конфликтной дуги» во всей системе географических координат российской государственности – с запада на восток (западные русские области – центрально-восточные тюркские автономии) и с севера на юг (русские области – южные горские и тюркско-горские автономии). Последние события в северных районах России, которые до этого трудно было заподозрить в национально-этнической неблагоприятности для всплеска соответствующих конфликтов (Республика Карелия, г.Кондопога), показали, что общие объективные параметры многонациональности и национально-этнической дисперсности расселения и конкретные субъективные выражения социально-экономического недовольства «коренного населения» могут получить свое конфликтное воплощение в любой точке Российской Федерации, где критическая масса противоречий между обозначенными объективными параметрами и субъективными выражениями зашкаливает за местные возможности их общественно-политической и социально-экономической нейтрализации или сглаживания.

¹ Юлия Григорьева, Проблемы прогнозирования конфликтов и северокавказские реалии: теоритические угрозы и прикладные вопросы // Аналитические записки Научно-координационного совета по международным исследованиям МГИМО (У) МИД России, Выпуск 4 (16), май 2006, <http://www.mgimo.ru/filesserver/2004/nauka/az-16.pdf>.

Северный Кавказ – это особый случай, даже на фоне традиционно присутствующих в ткани российского федерализма негативных параметров возможных всплесков национально-этнических конфликтов. Указанная национальная дисперсность расселения здесь доведена до критического уровня, и просто приходится удивляться, что российским центральным властям до сих пор удавалось более или менее эффективно нейтрализовывать «национальные вызовы» в данном регионе. На традиционные несоответствия и противоречия, унаследованные еще с советских времен и не преодоленные до сих пор (они явно выражены уже в самом «симбиозном» тюркско-горском и горско-тюркском наименовании отдельных автономий – Карачаево-Черкессия и Кабардино-Балкария), накладываются современные проблемы переходной экономики, негативные стартовые условия (с учетом последствий вооруженных действий в Чечне во второй половине 1990-х годов) для социально-экономического развития северокавказских регионов, и, что самое главное, явно ощущается перманентное возрастание критической массы национально-этнической напряженности в регионе.

«Чем больше вражды и насилия было в относительно недавнем историческом прошлом региона, тем меньше реальных поводов и причин требуется для возобновления жестокого межнационального конфликта»¹.

«Почему «балкано-кавказская конфликтная дуга»? Помимо прочих болезненных явлений нашего времени, которые роднят эти зоны: наркотрафик, сепаратизм, терроризм и т.д., в настоящее время прослеживается и другая опасная параллель, способная окончательно «замкнуть» цепочку. Это постепенное повышение градуса напряженности межнациональных отношений на территории российского Кавказа, что может вылиться в новые необратимые столкновения, теперь уже вне чеченского очага конфликта»².

К современным факторам риска, способствующим общерегиональной или субрегиональной национально-этнической напряженности, ее интенсификации и в перспективе трансформации напряженности в очаги конфликтности, российские исследователи относят: 1) «неустойчивый» баланс межэтнических отношений (всегда наготове почва для межнационального конфликта); 2) постоянный соблазн передела административных границ, в частности границ национальных автономий (яркий пример – полемика о будущем Адыгеи); 3) сложная социально-экономическая ситуация³. Уровень коррумпированности и криминогенности один из наиболее высоких в РФ. Обострились противоречия, связанные с конкуренцией представителей разных национальностей за рабочие места и особенно земельные участки. Это усугубляется активной иммиграцией в относительно благополучные регионы (Краснодарский край, Ставропольский край, Ростовская область); 4) продолжается интенсивный исход русскоязычного населения из Дагестана⁴ и других «титальных» северокавказских республик (тогда как в последние десятилетия советского времени уменьшение русскоязычного населения констатировалось только в Чечено-Ингушетии и Дагестане).

¹ Horowitz D.L., The Deadly Ethnic Riot / D.L. Horowitz. Los Angeles: University of California Press, Berkeley, 2000, p. 269.

² Юлия Григорьева, Указ. соч.

³ «Лучше всего ситуация в Северной Осетии. Там показатель среднестатистического дохода людей к прожиточному минимуму составляет в среднем около 2,2. А в среднем по России он находится на уровне 2,8. Северная Осетия выпадает из общего ряда кавказских республик, хотя она тоже достаточно дотационный регион. Однако там доходная составляющая существенно выше, чем у соседей. Вывод из этого понятен – там более легализованная экономика. В остальных республиках от Адыгеи до Дагестана ситуация другая. Уровень дотационности там немного меняется в сторону уменьшения. Но дотационность – это арифметика, план, распределение, что остается в самом регионе, а что уходит в федерацию. Потом эти деньги с еще большим дополнением возвращаются обратно в регионы. Все эти республики относятся к сверхдотационным, т.е. более 50% их бюджета формируется за счет федеральных перечислений. В целом эта цифра колеблется от 50 до 70%, а в Чечне составляет почти 90%. Варианты развития республик – разные. В Западной части Северного Кавказа – Адыгеи, Карачаево-Черкессии, Кабардино-Балкарии – все, что находится до Северной Осетии – можно говорить о более или менее позитивных тенденциях. Туда начал приходиться крупный бизнес, барьер оказался проломлен. Там немного оживает экономика среднего бизнеса, хотя и сильно аффилированная с властями. В Дагестане отдельная ситуация. В Ростовской области средняя зарплата на селе составляет 2-3 тысячи, а в Дагестане в четвертом квартале 2005 года она была почти 5 тысяч. И это при огромном количестве иждивенцев! Секрет в том, что в последнем квартале 2005 года там произошла смена главы республики и среднедушевые доходы населения сразу рванули вверх. Но вся суть в том, что доходные характеристики там формируются перечислениями из федерального бюджета, там не рыночная экономика, а экономика бюджетной сферы. Деньги у федерального бюджета есть. Поднять выплаты, пособия, заработную плату бюджетникам – все это можно. Вопрос в том насколько это простиимулирует развитие» (Наталья Зубаревич, Клановость тормозит экономическое развитие республик Северного Кавказа, <http://www.skavkaz.ru>, 18.09.2006).

⁴ «За последние четыре года из республики уехало 20 тысяч русских» (Аппарат Козака предсказывает развал Дагестана // «Московский комсомолец», 8 июля 2005).

Общественно-политическая и социально-экономическая стабилизация на Северном Кавказе, как нам представляется, требует жизненно важной для сохранения российской государственности опоры общефедерального руководства страны на традиционно близкие русской нации коренные народы в данном регионе. К последним можно с уверенностью отнести исторически, культурно и религиозно близкие ей осетинский¹ и армянский народы, а также некоторые горские народы, которые сумели относительно эффективно (на фоне других народов Северного Кавказа) интегрироваться в социо-культурное российское пространство и достигли на этом пути определенного цивилизационного уровня развития (например, кабардинцы²). Такая опора ни в коем случае не означает дискриминацию или какое-либо пренебрежение по отношению к другим нациям и народам, населяющим Северный Кавказ. Главной целью такой опоры, под которую необходимо подвести реальные предпочтения указанным коренным народам региона, выступает наглядная демонстрация органичного, бесконфликтного и целеполагающего образа желательного интеграционного вхождения других наций и народностей в общее российское измерение процессов на территории Северного Кавказа. Складывается впечатление, что у России просто нет других стратегических и в то же время более или менее прогнозируемых программ для «оборачивания ситуации на себя», для кардинальной ломки негативных предпосылок прошлого и современных тенденций размывания российской государственности в регионе Северного Кавказа.

Методы, страдающие прямолинейностью и тем самым чреватые непредсказуемыми последствиями (например, низведение нынешнего республиканского статуса Адыгеи до административно-территориальной единицы в составе Краснодарского края), должны быть отодвинуты на второй план. Соответственно приоритет должен быть отдан использованию объективных количественных и качественных параметров национального состава той же Адыгеи для последовательной и целенаправленной работы с конструктивными национально-этническими элементами внутри конкретного субрегиона Северного Кавказа. Так, существенное количественное присутствие армян и на территории Адыгеи, и на территории Краснодарского края должно быть использовано российским руководством с позиций поступательного укрепления веса традиционно дружественного армянского элемента для усиления общих интеграционных процессов в этой части Северного Кавказа.

Михаил Агаджанян

¹ Осетинский язык принадлежит к иранской группе индоевропейской семьи. Письменность (с 19 века) на основе русского алфавита. Практически все осетины двуязычны (осетинско-русское или, что реже, осетинско-грузинское двуязычие). Большинство осетин исповедует православие, проникшее в 6 – 7 веках из Византии, позже из Грузии, с 18 века из России; меньшинство – ислам суннитского толка (воспринятый в 17 – 18 веках от кабардинцев).

«В ходе исследования весной 1994г. был проведен этносоциологический опрос в Татарстане, Северной Осетии, Якутии и Туве, которым было охвачено около 4 тыс. чел. – представителей титульных и русской национальностей. Наряду с большим числом вопросов по социальной, экономической, политической, культурной проблематике, психологии, национальному сознанию, межэтническим отношениям и другим сюжетам инструментарий – вопросник включал и такой вопрос: «Как вы думаете, какие другие народы особенно близки татарам (осетинам, якутам, тувинцам, русским) по культуре, чертам характера или историческим судьбам»? Проведенный опрос в Северной Осетии показал следующее отношение осетин к этнокультурной и исторической близости с другими нациями: народы Северного Кавказа – 59% опрошенных; русские – 36%; народы Закавказья – 26%; другие ираноязычные народы – 13% (сумма не равна 100%, так как респонденты имели возможность дать несколько ответов)» (А. Коростелев, Стереотипы межэтнической близости у некоторых народов России, Материалы научной конференции молодых ученых и аспирантов (Москва, октябрь 1996г.), <http://www.tatar-history.narod.ru/stereotip.htm>).

С нашей точки зрения, по прошествии 14 лет ощущения осетин о близости с отмеченными народами должны были претерпеть существенные количественные (пропорциональные) изменения.

² Общая численность кабардинцев в России – 520 тыс. человек (по данным всероссийской переписи 2002г.). В настоящее время это самый многочисленный адыгский народ России. Помимо самой Кабардино-Балкарии, где они составляют по сравнению с балкарцами существенное большинство (499 тыс. человек от 901 тысячи населения республики – 55%. Кстати балкарцы в республике составляют третий по численности этнос – русских 25,1%, балкарцев – 11,6%, украинцев, осетин, татов, грузин и представителей других национальностей 8,3%), кабардинцы также живут в Краснодарском крае (ок. 1 тыс.), Ставропольском крае (6,6 тыс.), Северной Осетии (2,9 тыс.), Москве (1,8 тыс.). Кабардинцы говорят на кабардино-черкесском языке абхазо-адыгской группы северокавказской семьи. Письменность на основе русского алфавита. Верующие – мусульмане-сунниты, моздокские кабардинцы (Северная Осетия) – в основном православные христиане.

Название города – «Моздок» – происходит от кабардинского «мэз дэгу» («глухой (темный) лес»). В 1759г. владелец Малой Кабарды Кургока Кончокин принял крещение и переместился с крестившимися подданными в местность Мэздогу. Из числа переселенцев, главным образом крещеных осетин и кабардинцев, была создана горская Моздокская казачья команда. К 1763 году была построена крепость, которая с 1765 года получила название «Моздок». Основное население города-крепости составили грузины, армяне, кабардинцы, осетины, греки. Ныне Моздок второй по величине город Северной Осетии после Владикавказа.

Республика Адыгея (территория, демография, национальный состав)

Территория республики со всех сторон граничит с Краснодарским краем. Площадь – 7,8 тыс. км². Численность населения – 446 тыс. человек. Городское население – 242,6 тыс. человек, сельское – 207,9 тыс. человек. Городское население сосредоточено в двух городах – Майкопе и Адыгейске. В настоящее время в составе республики 2 города республиканского подчинения, 7 районов, 5 поселков городского типа, 55 поселковых сельсоветов.

Адыгея относится к регионам с высокой демографической нагрузкой, население старше трудоспособного возраста составляет 23% от общей численности населения, что на 10% выше, чем по Российской Федерации. Прирост населения за последние годы происходит только за счет миграции, с абсолютным преобладанием пенсионеров, что сделало процесс старения населения практически необратимым.

В республике проживают представители более 80 национальностей: русские – 68,4%, адыгейцы – 22,9%, украинцы – 3,2%, армяне – 2,7%, татары – 0,7%, белорусы – 0,6%, другие национальности – 1,5%. Два этноса – адыги и русские – формируют основу ее современного этнополитического облика.¹

По данным всероссийской переписи 2002г., 64,5% населения республики составляли русские, 24,2% – адыгейцы, 3,4% – армяне. Национальный состав Республики Адыгея в абсолютных числах по данным всероссийской переписи 2002г.: русские – 288,3 тыс., адыгейцы – 108,1 тыс., армяне – 15,3 тыс., украинцы – 9,1 тыс., курды – 3,6 тыс., татары – 3,5 тыс., турки – 3,4 тыс., белорусы – 1,9 тыс., цыгане – 1,8 тыс., греки – 1,7 тыс., азербайджанцы – 1,4 тыс., немцы – 1,2 тыс., чеченцы – 1,1 тыс.²

¹ Официальный сайт Республики Адыгея: <http://www.adyghea.ru>.

² Показаны национальности с численностью более 1000 человек.

Վլադիկավկազում հյուպատոսական ներկայացուցչության հարցի մասին

Ներկայումս Վլադիկավկազում տեղի իրավիճակ է ստեղծվել՝ կապված վիզային ռեժիմը չպահպանած մեր համերկրացիների դրության հետ: Հայաստանի այն քաղաքացիները, որոնց Ռուսաստանի Դաշնությունում մնալու իրավունքը ժամկետանց է, անելանելի դրության մեջ են հայտնվում Վլադիկավկազում՝ ռուս-վրացական սահմանն անցնելու անհնարինության պատճառով: Մոտակա հյուպատոսական ներկայացուցչությունները գտնվում են 600կմ հեռավորության վրա՝ Մոչիում և Ռոստովում: Ընդ որում, Հայաստանի նշված քաղաքացիների մեծ մասը ֆինանսական միջոցների բացակայության պատճառով հնարավորություն չունի հասնել այդ հյուպատոսական ներկայացուցչությունները և, ըստ այդմ, դառնում է Վլադիկավկազի հայկական հասարակական կազմակերպությունների հոգսի առարկան: Համաձայն այդ կազմակերպությունների ներկայացուցիչ Սուրեն Մանուկյանի առաջարկի՝ ՀԿ-ները կարող են Հայաստանի հյուպատոսական ներկայացուցչի համար բնակարան և աշխատասենյակ հատկացնել Վլադիկավկազում: Ընդ որում՝ կարող են նաև այլ բնույթի կազմակերպչական օգնություն առաջարկել: Հարկ է նշել, որ ստեղծված իրավիճակը տեղի տպավորություն է ստեղծում, ինչն անդրադառնում է նաև Հյուսիսային Կովկասում Հայաստանի ունեցած իմիջի վրա:

Սուրեն Մանուկյանի կոորդինատները.
Քաղաք Վլադիկավկազ,
Հեռ.՝ 51-09-30 (բն.), 8919-4224-003 (բջջային):

**Численность армян в субъектах Южного федерального округа России
(по данным всероссийской переписи 2002г.)¹**

Субъект	общая численность населения	армянское население	армянское население в процентах к общей численности населения
Республика Адыгея	447109	15268	3,41
Республика Дагестан	2576531	5702	0,22
Республика Ингушетия	467294	64	0,01
Кабардино-Балкарская Республика	901494	5342	0,59
Республика Калмыкия	292410	887	0,3
Карачаево-Черкесская Республика	439470	3197	0,73
Республика Северная Осетия – Алания	710275	17147	2,41
Чеченская Республика	1103686	424	0,04
Краснодарский край	5125221	274566	5,36
Ставропольский край	2735139	149249	5,46
Астраханская область	1005276	6309	0,63
Волгоградская область	2699223	26974	1
Ростовская область	4404013	109994	2,5

¹ http://www.perepis2002.ru/ct/doc/TOM_04_03.xls.

ОБМЕН НАСЕЛЕНИЕМ МЕЖДУ ГОСУДАРСТВАМИ КАК ЭЛЕМЕНТ ДОЛГОСРОЧНОГО УРЕГУЛИРОВАНИЯ ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИХ КОНФЛИКТОВ

Одним из необходимых элементов урегулирования нагорно-карабахского конфликта должно стать решение вопроса беженцев и вынужденных переселенцев с обеих сторон.

Важно отметить, что если для армянской стороны вопрос беженцев и вынужденных переселенцев явился в определенном смысле одной из причин категоричного выдвижения требования Нагорного Карабаха о выходе из состава Азербайджанской ССР (сумгаитские и бакинские погромы армян были осуществлены в период 1988-1990гг. еще в бытность СССР), то для азербайджанской стороны вопрос беженцев и вынужденных переселенцев возник с конца 1991г., когда провозглашенная Азербайджанская республика (АР) выбрала силовой путь разрешения конфликта, в результате чего беженцы и вынужденные переселенцы появились на ее территории как следствие ею же самой выбранной политики. Таким образом, для армянской стороны вопрос беженцев и вынужденных переселенцев – это одна из причин конфликта, а для азербайджанской стороны – следствие военной фазы конфликта, которая была развязана ею же. Такая расстановка акцентов с нашей стороны очень важна, ибо она дает представление о самой сущности конфликта и основных этапах его развития.

В любом случае, вопрос беженцев и вынужденных переселенцев должен быть урегулирован на максимально возможной компромиссной основе, учитывающей объективные реалии прошлого и настоящего.

К первым, бесспорно, необходимо отнести следующие элементы: 1) фактически армянских беженцев с территории АзССР (без учета населения бывшей НКАО) было около 500 тысяч человек, а количество беженцев, которые нашли первоначальное убежище на территории Армении, было примерно 350-400 тысяч человек; 2) армянские беженцы с территории АзССР потеряли все или почти все имущество, причем основные потери связаны с утратой недвижимого имущества; 3) последние азербайджанцы Армянской ССР переехали на территорию АзССР до конца 1989г. и в связи с вынужденным переездом получили компенсацию от властей АрмССР; 4) почти все взрослое мужское население в лице азербайджанцев – вынужденных переселенцев с территорий Низинного Карабаха, являлось активным участником боевых действий на стороне армии АР и поэтому не может быть приравнено в своих правах, с международно-правовой точки зрения, к мирным армянским беженцам с территории АзССР, по отношению к которым были осуществлены акты геноцидальной политики; 5) азербайджанцев – мирных граждан, покинувших территорию Низинного Карабаха в период боевых действий 1992-1994гг., может насчитываться не более (а скорее значительно менее, с учетом вышеотмеченного пункта) 500 тысяч человек¹.

Если провести приблизительный «баланс» между правом на возвращение беженцев и вынужденных переселенцев и их законными требованиями по восстановлению имущественных прав и компенсации понесенного материального и морального ущерба², то возникнет следующая картина: с армянской стороны – около 500 тысяч человек и приблизительно столько же с азербайджанской стороны.

Очевидно, что нынешний этап армяно-азербайджанских отношений совершенно не содержит в себе даже отдаленных предпосылок для добровольного и безопасного возвращения

¹ «По официальным данным Госкомстата Азербайджана, на 1 января 1992г. в бывшем НКАО и на территории 7 ныне оккупированных армянами районов проживало или числилось около 480 тыс. человек» (*Александр Искандарян*, Миграционные процессы и государственное строительство на постсоветском Кавказе, <http://demoscope.ru/center/fmcenter/iskandar.html>).

² Об этом более подробно см. *М. Агаджанян, Э. Асатрян, С. Минасян*, Азербайджан против народа Карабаха: политико-правовые последствия агрессии и их влияние на перспективы региональной безопасности, Ер., 2006.

беженцев и вынужденных переселенцев в родные места. С нашей точки зрения, оптимальным выходом из создавшегося положения может стать задействование программы по обмену населением, что предполагает признание ныне существующей ситуации по расселению беженцев и вынужденных переселенцев на территории их этнической принадлежности, где только и могут быть созданы необходимые параметры их безопасного проживания. Опыт последних лет – в частности, на территории бывшей Югославии – явно свидетельствует о невозможности сочетания элементов возвращения в бывшие места расселения и элементов обеспечения эффективной безопасности возвращающихся лиц. Этническое размежевание, как бы ни резала слух данная формулировка, по всей видимости, необходимая начальная предпосылка для эффективного восстановления нарушенных прав человека и избежания неминуемых столкновений на этнической почве в будущем. Данная программа, в качестве одного из стержневых положений, должна содержать также принципы по взаимочету имущественных требований сторон, что оставляет место для дальнейших переговоров по компенсации ущерба лицам, не имеющим реальной возможности вернуться в предыдущие места расселения. Таким образом, данная программа обмена населением призвана зафиксировать *де-юре* те объективные элементы вокруг нагорно-карабахского конфликта, которые уже давно существуют в терминах *де-факто*.

Обмен населением, который иногда именуют трансфером населения, стал актуальным и востребованным элементом долгосрочного урегулирования межгосударственных конфликтов 20 века, содержащих в себе существенный этнический элемент противостояния, с которым невозможно не считаться.

Самым известным международным документом в данной сфере стала греко-турецкая конвенция об обмене населением от 30 января 1923 года. Она предусматривала обязательный обмен турецких граждан православного вероисповедания, проживающих в Турции (т.е. греков – турецких подданных), на греческих граждан мусульманского вероисповедания, проживающих в Греции (т.е. турок – греческих подданных). Впервые мысль об обмене турецко-подданных греков на греко-подданных турок была выдвинута еще в 1913г., после балканских войн. Тогда турецкое правительство, опасаясь ирредентистских стремлений греков, предложило греческому правительству обменять греков Измирского района на турок Македонии. В 1914г. было заключено соответствующее соглашение, но Первая мировая война помешала его реализации. Снова, в еще более острой форме, этот вопрос возник во время греко-турецкой войны 1919-22гг. На Лозаннской конференции турецкая делегация требовала обмена в обязательном порядке всех без исключения греков Турции на турок Греции. После долгих споров конференция высказалась за обязательность обмена всех греков Турции (исключая стамбульских) на турок Греции (исключая западнофракийских). Общее количество населения, обмененного на основе конвенции, составило около 1 млн 400 тысяч греков, переселенных в Грецию (включая и тех, которые бежали из Турции во время греко-турецкой войны), и около 400 тысяч турок, переселенных из Греции в Турцию. Конвенция содержала ряд положений о порядке ликвидации на паритетных началах имущества лиц, подлежащих обмену, и выплате компенсации за ликвидируемое имущество (статьи 9-14), а также постановление о создании смешанной комиссии в составе греческих, турецких и нейтральных представителей для контроля над проведением в жизнь данной конвенции.

Трансфер населения в той ситуации был предложен Фритьофом Нансеном, бывшим тогда Верховным комиссаром Лиги Наций по делам беженцев. Трансфер был санкционирован Лигой Наций и осуществлен в течение восемнадцати месяцев.

Вопрос обмена населением, как один из необходимых элементов долгосрочного урегулирования арабо-израильского конфликта, стоял на повестке дня еще до образования Еврейского государства в 1948г. Идея трансфера удостоилась обсуждения в июле 1937г., когда она была сформулирована как одна из рекомендаций британской государственной комиссии под руководством лорда Пиля. Речь шла об обмене населением, аналогичном тому, который произошел

между Грецией и Турцией по окончании Первой мировой войны¹. Имелась в виду передислокация двух народов – еврейского и арабского – в рамках тех государств, которые планировалось основать на территории, на которую в 1920-1947 гг. распространялось действие британского мандата. При этом подобная передислокация должна была сопровождаться выплатой денежных компенсаций палестинским арабам, которые будут вынуждены сняться с насиженных мест. Кроме того, им должны были быть предоставлены земельные участки, сопоставимые по территории с теми, которые они оставят.

Уже в 1937г. этнический антагонизм двух наций был очевиден для составителей отчета комиссии Пили, которые указали в 22-ой части отчета, что «существование евреев в арабском государстве и арабов в еврейском государстве будет, без сомнения, самым большим препятствием для успешного осуществления плана Раздела». Поэтому авторы отчета выступили в поддержку трансфера, отметив, что «для того, чтобы Раздел [территорий] был бы эффективным для достижения окончательного разрешения проблемы, он должен будет включать в себя больше, чем определение границ и создание двух государств. Раньше или позже возникнет необходимость в трансфере земель, и, насколько это возможно, обмене населением».

Для современного этапа урегулирования арабо-израильского конфликта заметно определенное падение интереса, в частности, израильской стороны к так называемому процессу размежевания, идейным вдохновителем и политическим проводником которого внутри страны был предыдущий премьер-министр Ариэль Шарон. Реанимация идеи и самого процесса размежевания вполне ожидаема, ибо иной, поддающейся более или менее достоверному прогнозированию, перспективы, с нашей точки зрения, просто нет. Очевидно одно – идеологическое обоснование, политико-правовое обеспечение и сам процесс реализации трансфера населения не могли быть задействованы тогда и, тем более, не могут быть задействованы теперь без согласия и поддержки ведущих внерегиональных акторов.

Еще до опубликования отчета комиссии Пили, Х.Вейцман² обсуждал ее в ходе встречи с высокопоставленным представителем британского Министерства колоний, состоявшейся 19 июля 1937 года. Х.Вейцман сказал тогда, что успех всего предприятия зависит от того, готово ли британское правительство содействовать в полной мере выполнению всех рекомендаций комиссии. Как бы то ни было, инициатива в этом вопросе исходила от англичан. Более того, отчет комиссии Пили являлся не просто рекомендацией: английские власти выступили с заявлением о том, что в нем выражена именно та политическая линия, которую Британия намерена проводить на Ближнем Востоке. Еврейское руководство приняло изложенный в отчете комиссии план, включая и идею обмена населением, при условии, что он будет происходить под надзором британских властей, действовавших на основании мандата, полученного от Лиги Наций. Ближе к концу Второй мировой войны эта идея поднималась еще дважды: один раз в 1944г. – Лейбористской партией Великобритании, а второй раз в октябре 1945г. – бывшим президентом США Гербертом Гувером³.

В заключение отметим, что в контексте урегулирования нагорно-карабахского конфликта опыт **этнической несовместимости проживания армян и азербайджанцев на спорных террито-**

¹ Комиссия Пили в своем отчете от 1937г. коснулась реакции мирового сообщества на операцию трансфера, осуществленного по настоянию Нансена: «Профессор Нансен подвергся резкой критике в свое время за негуманность его предложения, и сама операция откровенно обрекла на большие трудности массы людей. Но мужество греческих и турецких политических деятелей, вовлеченных в операцию, было вознаграждено результатом. До операции трансфера греческие и турецкие меньшинства были постоянными раздражителями. После трансфера язва была удалена полностью» (*Борис Шустеф*, О моральном обосновании трансфера, Журнал «Вестник», № 4(289), 14 февраля 2002г., <http://www.vestnik.com/issues/2002/0214/win/shustef.htm>. со ссылкой на *Rabbi Dr. Chaim Simons*, A Historical Survey of Proposals to Transfer Arabs from Palestine 1895 – 1947, www.geocities.com/CapitolHill/Senate/7854/transfl.html).

² *Хаим Вейцман* – первый президент Израиля (1948 – 1952). Один из лидеров сионистского движения, президент Всемирной сионистской организации в 1920-31 и 1935-46гг., президент Еврейского агентства для Палестины в 1929-31 и 1935-46гг.

³ *Алек Эпштейн, Михаил Урицкий*, Возникновение проблемы палестинских беженцев: история, историография, политика, <http://www.teena.org.il/index.php?a=st&id=301>.

Тридцать первый американский президент Герберт Гувер писал в своей книге «Проблемы длительного мира» (1943г.): «Значительное внимание должно быть уделено героическому лекарству трансфера населения. Трудности перемещения велики, но они намного меньше, чем постоянные страдания меньшинств и бесконечные рецидивы войн» (*Борис Шустеф*, Указ. соч.).

риях указывает на перспективность процесса этнического размежевания армянского и азербайджанского населения на данных территориях – как одного из принципиальных подходов долгосрочного урегулирования конфликта. В рамках данного процесса можно совместить два необходимых элемента долгосрочного урегулирования: максимально возможное восстановление (компенсирование) нарушенных прав вынужденно перемещенного населения и обеспечение его безопасной жизнедеятельности. Акцентирование этнической несовместимости проживания армян и азербайджанцев на спорных территориях может выступать тем стержневым элементом идеологического обоснования нашей принципиальной позиции, на который можно «насаживать» все остальные элементы аргументации политического, правового, социо-культурного и иного свойства.

Михаил Агаджанян

УСТАВ ОРГАНИЗАЦИИ ДОГОВОРА О КОЛЛЕКТИВНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

УСТАВ СОДРУЖЕСТВА НЕЗАВИСИМЫХ ГОСУДАРСТВ

7 октября 2002 г.
(СЗРФ 04-03 1901)

Государства-участники Договора о коллективной безопасности от 15 мая 1992 года (далее – Договор), действуя в строгом соответствии со своими обязательствами по Уставу ООН, решениями Совета Безопасности ООН, руководствуясь общепризнанными принципами международного права; стремясь к созданию благоприятных и стабильных условий для всестороннего развития государств-участников Договора и обеспечения их безопасности, суверенитета и территориальной целостности; подтверждая свою приверженность целям и принципам Договора и принятым в его рамках международным договорам и решениям; исполненные решимости и далее развивать и углублять военно-политическое сотрудничество в интересах обеспечения и укрепления национальной, региональной и международной безопасности; ставя перед собой цель продолжать и наращивать тесные и всесторонние союзнические отношения во внешнеполитической, военной и военно-технической областях, а также в сфере противодействия транснациональным вызовам и угрозам безопасности государств и народов; руководствуясь намерением повышать эффективность деятельности в рамках Договора, согласились о нижеследующем:

ГЛАВА I. УЧРЕЖДЕНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ ДОГОВОРА О КОЛЛЕКТИВНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Статья 1

Государства – участники Договора учреждают международную региональную Организацию Договора о коллективной безопасности (далее – Организация).

Статья 2

Положения Договора и принятых в его развитие международных договоров и решений Совета коллективной безопасности Договора являются обязывающими для государств – членов Организации (далее – государства-члены) и самой Организации.

ГЛАВА II. ЦЕЛИ И ПРИНЦИПЫ

Статья 3

Целями Организации являются укрепление мира, международной и региональной безопасности и стабильности, защита на коллективной основе независимости, территориальной целостности и суверенитета государств-членов, приоритет в достижении которых государства-члены отдают политическим средствам.

Статья 4

В своей деятельности Организация сотрудничает с государствами, не являющимися членами Организации, поддерживает отношения с международными межправительственными организациями, действующими в сфере безопасности. Организация содействует формированию справедливого, демократического миропорядка, основанного на общепризнанных принципах международного права.

Статья 5

Организация действует на основе неукоснительного уважения независимости, добровольности участия, равенства прав и обязанностей государств-членов, невмешательства в дела, подпадающие под национальную юрисдикцию государств-членов.

Статья 6

Настоящий Устав не затрагивает прав и обязательств государств-членов по другим международным договорам, участниками которых они являются.

ГЛАВА III. НАПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Статья 7

Для реализации целей Организации государства-члены принимают совместные меры к формированию в ее рамках действенной системы коллективной безопасности, созданию коалиционных (региональных) группировок войск (сил) и органов управления ими, военной инфраструктуры, подготовке военных кадров и специалистов для вооруженных сил, обеспечению их необходимым вооружением и военной техникой.

Государства-члены принимают решение о размещении на своих территориях группировок войск (сил), объектов военной инфраструктуры государств, не являющихся членами Организации, после проведения неотложных консультаций (согласования) с другими государствами-членами.

Статья 8

Государства-члены координируют и объединяют свои усилия в борьбе с международным терроризмом и экстремизмом, незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ, оружия, организованной транснациональной преступностью, нелегальной миграцией и другими угрозами безопасности государств-членов.

Государства-члены осуществляют свою деятельность в этих направлениях, в том числе в тесном сотрудничестве со всеми заинтересованными государствами и международными межправительственными организациями при главенствующей роли ООН.

Статья 9

Государства-члены согласовывают и координируют свои внешнеполитические позиции по международным и региональным проблемам безопасности, используя в том числе консультационные механизмы и процедуры Организации.

Статья 10

Государства-члены принимают меры по развитию договорно-правовой базы, регламентирующей функционирование системы коллективной безопасности, и по гармонизации национального законодательства по вопросам обороны, военного строительства и безопасности.

ГЛАВА IV. ОРГАНЫ ОРГАНИЗАЦИИ

Статья 11

Органами Организации являются:

- а) Совет коллективной безопасности (далее – Совет);
- б) Совет министров иностранных дел (далее – СМИД);
- в) Совет министров обороны (далее – СМО);
- г) Комитет секретарей советов безопасности (далее – КССБ).

Постоянно действующим рабочим органом Организации является Секретариат Организации (далее – Секретариат).

Функции и порядок работы указанных выше органов регламентируются настоящим Уставом, а также отдельными Положениями, утверждаемыми Советом.

Статья 12

Решения Совета, СМИД, СМО и КССБ по вопросам, кроме процедурных, принимаются консенсусом.

Любое государство-член при голосовании имеет один голос. Порядок голосования, в том числе по процедурным вопросам, регламентируется Правилами процедуры органов Организации, утверждаемыми Советом.

Решения Совета и принимаемые в их исполнение решения СМИД, СМО и КССБ являются обязывающими для государств-членов и исполняются в порядке, устанавливаемом национальным законодательством.

Статья 13

Совет является высшим органом Организации.

Совет рассматривает принципиальные вопросы деятельности Организации и принимает решения, направленные на реализацию ее целей и задач, а также обеспечивает координацию и совместную деятельность государств-членов для реализации этих целей.

В состав Совета входят главы государств-членов.

В заседаниях Совета могут принимать участие министры иностранных дел, министры обороны, секретари советов безопасности государств-членов, Генеральный секретарь Организации, Полномочные представители государств-членов при Организации и приглашенные лица.

Совет имеет право создавать на постоянной или временной основе рабочие и вспомогательные органы Организации.

Председателем Совета (далее – Председатель) является глава государства, на территории которого проходит очередная сессия Совета, если Совет не примет иного решения. Его права и обязанности сохраняются за ним на период до следующей очередной сессии Совета.

Если Председатель не может выполнять свои функции, то на оставшийся период избирается новый Председатель.

В период между сессиями Совета вопросами координации взаимодействия государств-членов в реализации решений, принимаемых органами Организации, занимается Постоянный Совет при Организации (далее – Постоянный Совет).

Постоянный Совет состоит из Полномочных представителей (далее – Полпреды), назначаемых государствами-членами в соответствии с их внутригосударственными процедурами, и действует в соответствии с Положением, утверждаемым Советом.

Статья 14

СМИД является консультативным и исполнительным органом Организации по вопросам координации взаимодействия государств-членов в области внешней политики.

Статья 15

СМО является консультативным и исполнительным органом Организации по вопросам координации взаимодействия государств-членов в области военной политики, военного строительства и военно-технического сотрудничества.

Статья 16

КССБ является консультативным и исполнительным органом Организации по вопросам координации взаимодействия государств-членов в области обеспечения их национальной безопасности.

ГЛАВА V. СЕКРЕТАРИАТ

Статья 17

Секретариат осуществляет организационное, информационное, аналитическое и консультативное обеспечение деятельности органов Организации.

Секретариат во взаимодействии с Постоянным Советом осуществляет подготовку проектов решений и других документов органов Организации.

Секретариат формируется из числа граждан государств-членов на квотной основе (должностных лиц) пропорционально долевым взносам государств-членов в бюджет Организации и граждан государств-членов, нанимаемых на конкурсной основе по контракту (сотрудников).

Функции, порядок формирования и работы Секретариата определяются соответствующим Положением, утверждаемым Советом.

Местом нахождения Секретариата является город Москва, Российская Федерация. Условия пребывания Секретариата на территории Российской Федерации регулируются на основе соответствующего международного договора.

Статья 18

Генеральный секретарь Организации (далее – Генеральный секретарь) является высшим административным должностным лицом Организации и осуществляет руководство Секретариатом.

Генеральный секретарь назначается решением Совета сроком на три года по представлению СМИД из числа граждан государств-членов.

Генеральный секретарь подотчетен Совету, участвует в заседаниях Совета, СМВД, СМО, КССБ и Постоянного Совета.

Генеральный секретарь в соответствии с решениями Совета координирует разработку проектов соответствующих предложений и документов органов Организации, осуществляет рабочие контакты с другими международными межправительственными организациями и государствами, не являющимися членами Организации.

Генеральный секретарь является депозитарием в отношении настоящего Устава, других заключаемых в рамках Организации международных договоров и принимаемых документов.

ГЛАВА VI. ЧЛЕНСТВО

Статья 19

Членом Организации может стать любое государство, которое разделяет ее цели и принципы и готово принять на себя обязательства, содержащиеся в настоящем Уставе и других действующих в рамках Организации международных договорах и решениях.

Решение о приеме в Организацию принимается Советом.

Любое государство-член вправе выйти из Организации. После урегулирования своих обязательств в рамках Организации такое государство направляет депозитарию Устава официальное уведомление о выходе не позднее чем за шесть месяцев до даты выхода.

Порядок приема и выхода из Организации определяется соответствующим Положением, утверждаемым Советом.

Статья 20

В случае невыполнения государством-членом положений настоящего Устава, решений Совета и принятых в их исполнение решений других органов Организации Совет может приостановить его участие в деятельности органов Организации.

В случае продолжения государством-членом невыполнения указанных обязательств Совет может принять решение о его исключении из Организации.

Решения по данным вопросам в отношении такого государства-члена принимаются без учета его голоса.

Порядок приостановки участия государства-члена в деятельности органов Организации или его исключения из Организации определяется соответствующим Положением, утверждаемым Советом.

ГЛАВА VII. НАБЛЮДАТЕЛИ

Статья 21

Статус наблюдателя при Организации может быть предоставлен государству, не являющемуся членом Организации, а также международной организации в соответствии с официальным письменным обращением на имя Генерального секретаря. Решение о предоставлении, приостановке или аннулировании статуса наблюдателя принимается Советом.

Участие наблюдателей в сессиях и заседаниях органов Организации регламентируется Правилами процедуры органов Организации.

ГЛАВА VIII. ПРАВОСПОСОБНОСТЬ, ПРИВИЛЕГИИ И ИММУНИТЕТЫ

Статья 22

Организация пользуется на территории каждого государства-члена правоспособностью, необходимой для реализации ее целей и задач.

Организация может сотрудничать с государствами, не являющимися ее членами, поддерживать отношения с международными межправительственными организациями, действующими в сфере безопасности, заключать с ними международные договоры, направленные на установление и развитие такого сотрудничества.

Организация пользуется правами юридического лица.

Статья 23

Привилегии и иммунитеты Организации определяются соответствующим международным договором.

ГЛАВА IX. ФИНАНСИРОВАНИЕ

Статья 24

Финансирование деятельности Секретариата осуществляется за счет бюджета Организации.

Бюджет Организации формируется за счет долевых взносов государств-членов, утверждаемых Советом.

Бюджет Организации не может иметь дефицита.

Проект бюджета Организации на каждый бюджетный год разрабатывается Секретариатом по согласованию с государствами-членами в соответствии с Положением о Порядке формирования и исполнения бюджета Организации. Бюджет Организации утверждается Советом.

Положение о порядке формирования и исполнения бюджета Организации утверждается Советом.

Государства-члены самостоятельно несут расходы, связанные с участием их представителей и экспертов в совещаниях, заседаниях органов Организации и других мероприятиях, проводимых в рамках Организации, а также расходы, связанные с деятельностью Полпредов.

Статья 25

В случае невыполнения государствами-членами обязательств по погашению задолженности перед бюджетом Организации в течение двух лет Совет принимает решение о приостановлении права выдвижения граждан этого государства на квотные должности в рамках Организации, а также о лишении права голоса в органах Организации до полного погашения задолженности.

ГЛАВА X. ЗАКЛЮЧИТЕЛЬНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Статья 26

Настоящий Устав подлежит ратификации и вступает в силу с даты сдачи депозитарию подписавшими его государствами последнего письменного уведомления о ратификации.

Депозитарий уведомляет государства, подписавшие настоящий Устав, о получении каждого уведомления о ратификации.

Статья 27

В настоящий Устав с общего согласия государств-членов могут быть внесены изменения и дополнения, которые оформляются отдельными Протоколами.

Протоколы об изменениях и дополнениях в Устав являются его неотъемлемой частью и вступают в силу в порядке, установленном Статьей 26 настоящего Устава.

Оговорки к Уставу не допускаются.

Любые споры в отношении толкования и применения положений настоящего Устава решаются путем консультаций и переговоров между заинтересованными государствами-членами. В случае недостижения согласия спор передается на рассмотрение Совета.

Статья 28

Официальным и рабочим языком Организации является русский язык.

Статья 29

Настоящий Устав регистрируется в Секретариате ООН в соответствии с положениями статьи 102 Устава Организации Объединенных Наций.

Совершено в городе Кишиневе 7 октября 2002 года в одном подлинном экземпляре на русском языке. Подлинный экземпляр хранится у депозитария, который направляет каждому государству, подписавшему настоящий Устав, его заверенную копию.

Ратифицирован Федеральным Собранием (Федеральный закон от 26 мая 2003 года N 56-ФЗ – Собрание законодательства Российской Федерации, 2003, N 22, ст. 2061)

Устав вступил в силу 18 сентября 2003 года.

КОНЦЕПЦИЯ КОЛЛЕКТИВНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ГОСУДАРСТВ-УЧАСТНИКОВ ДОГОВОРА О КОЛЛЕКТИВНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Концепция коллективной безопасности государств-участников Договора о коллективной безопасности от 15 мая 1992 года (далее – Концепция) представляет собой совокупность взглядов государств-участников Договора о коллективной безопасности (далее – государства-участники) на предотвращение и устранение угрозы миру, совместную защиту от агрессии, обеспечение их суверенитета и территориальной целостности.

Концепция основывается на принципах ООН, ОБСЕ, Договора о коллективной безопасности, а также положениях других документов, принятых государствами-участниками в его развитие.

Концепция включает в себя: основы военной политики государств-участников, основы обеспечения коллективной безопасности, основные направления и этапы создания системы коллективной безопасности.

Реализация положений Концепции предусматривает осуществление согласованных политических, экономических, военных и других мер.

Государства-участники в политическом и военном отношениях не считают своим противником ни одно государство или коалицию государств, видят в лице всех государств мирового сообщества равноправных партнеров.

I. Основы военной политики государств-участников

Государства-участники объединены военно-политическими и экономическими интересами, сложившимися военно-технической базой и инфраструктурой, стремлением проводить согласованную политику по обеспечению коллективной безопасности.

Государства-участники будут проводить консультации в целях координации позиций и проведения согласованной политики в области безопасности:

- в отношении других государств-участников СНГ – по вопросам военного сотрудничества и оказания взаимной помощи при решении проблем военного строительства;
- в отношении НАТО и других военно-политических организаций – по вопросам сотрудничества и партнерства, участия в имеющихся и создаваемых новых структурах региональной безопасности.

Государства-участники обеспечивают коллективную безопасность всеми имеющимися в их распоряжении возможностями при приоритете мирных средств. При выработке мер обеспечения коллективной безопасности они учитывают следующее.

Завершение глобального противостояния между Востоком и Западом значительно снизило опасность возникновения мировой войны.

Вместе с тем существует значительное количество региональных межгосударственных и внутригосударственных проблем, обострение которых чревато перерастанием в вооруженные конфликты и локальные войны. Предпосылки для этого сохраняются в социальных, политических, экономических, территориальных, национально-этнических, религиозных и других противоречиях, а также в приверженности ряда государств к решению их силовыми методами.

Основными источниками военной опасности государства-участники считают:

- территориальные притязания других стран к государствам-участникам;
- существующие и потенциальные очаги локальных войн и вооруженных конфликтов прежде всего в непосредственной близости от границ государств-участников;
- возможность применения (в том числе несанкционированного) ядерного и других видов оружия массового поражения, находящегося на вооружении ряда государств;
- распространение ядерного и других видов оружия массового поражения, средств его доставки и новейших технологий военного производства в сочетании с попытками отдельных стран, организаций и террористических групп реализовать свои политические и военные устремления;
- возможность подрыва устойчивости стратегической обстановки в результате нарушения международных договоренностей в области ограничения и сокращения вооруженных сил и вооружений, необоснованного наращивания военной мощи другими государствами и военно-политическими союзами;
- попытки вмешательства извне во внутренние дела государств-участников, дестабилизации их внутрисполитической обстановки;
- международный терроризм, политику шантажа.

В качестве факторов, способных привести к перерастанию военной опасности в непосредственную военную угрозу государства-участники рассматривают:

- наращивание группировок войск (сил) в прилегающих к внешним границам государств-участников регионах до пределов, нарушающих сложившееся отношение сил;
- создание и подготовку на территории других государств вооруженных формирований, предназначенных для применения против государств-участников;
- развязывание пограничных конфликтов и вооруженных провокаций с территории сопредельных государств;
- ввод иностранных войск на сопредельные с государствами-участниками территории (если это не связано с мерами по восстановлению и поддержанию мира в соответствии с решением Совета Безопасности ООН или ОБСЕ).
- Приоритетными направлениями в совместной деятельности по предотвращению военной угрозы государства-участники считают:
- участие совместно с другими государствами и международными организациями в создании систем коллективной безопасности в Европе и Азии;
- координацию действий по реализации имеющихся и разработке новых международных договоренностей по вопросам разоружения и контроля над вооружениями;
- расширение мер доверия в военной области;
- установление и развитие равноправных партнерских отношений с НАТО, другими военно-политическими организациями и региональными структурами безопасности, направленных на эффективное решение задач по укреплению мира;
- активизацию диалога по подготовке и принятию эффективных международных договоренностей в области сокращения военно-морских сил и вооружений, а также ограничения военно-морской деятельности;
- проведение операций по поддержанию мира по решению Совета Безопасности ООН, ОБСЕ, в соответствии с международными обязательствами;
- согласование усилий по охране границ государств-участников;
- поддержание вооруженных сил и других войск государств-участников на уровне, обеспечивающем оборонную достаточность.

II. Основы обеспечения коллективной безопасности

Целью государств-участников в обеспечении коллективной безопасности является предотвращение войн и вооруженных конфликтов, а в случае их развязывания – гарантированная защита интересов, суверенитета и территориальной целостности государств-участников.

В мирное время указанная цель достигается урегулированием спорных проблем, международных и региональных кризисов исключительно политическими, согласительными средствами, поддержанием оборонного потенциала каждого государства с учетом как национальных, так и коллективных интересов.

Каждое государство-участник принимает надлежащие меры по обеспечению стабильного положения на своих границах. На основе взаимного согласия они координируют деятельность пограничных войск и других компетентных служб по поддержанию установленного режима в приграничных зонах государств-участников.

При возникновении угрозы безопасности, территориальной целостности и суверенитету одного или нескольких государств-участников либо угрозы международному миру государства-участники незамедлительно приводят в действие механизм совместных консультаций с целью координации своих позиций и принятия конкретных мер для устранения возникшей угрозы.

Стратегические ядерные силы Российской Федерации выполняют функцию сдерживания от возможных попыток осуществления агрессивных намерений против государств-участников в соответствии с военной доктриной Российской Федерации.

В случае агрессии государства-участники в соответствии со статьей 4 Договора о коллективной безопасности отражают ее и принимают меры к тому, чтобы вынудить агрессора прекратить военные действия. Для достижения этого они заблаговременно определяют и планируют содержание, формы и способы совместных действий.

Коллективная безопасность государств-участников базируется на следующих основных принципах:

- неделимость безопасности: агрессия против одного государства-участника рассматривается как агрессия против всех государств-участников;
- равная ответственность государств-участников за обеспечение безопасности;

- соблюдение территориальной целостности, уважение суверенитета, невмешательство во внутренние дела и учет интересов друг друга;
- коллективность обороны, создаваемой на региональной основе;
- принятие решений по принципиальным вопросам обеспечения коллективной безопасности на основе консенсуса;
- соответствие состава и готовности сил и средств масштабу военной угрозы.

III. Система коллективной безопасности

Основные направления ее создания

Основой коллективной безопасности является система коллективной безопасности, которую государства-участники рассматривают как совокупность межгосударственных и государственных органов управления, сил и средств, обеспечивающих на общей правовой основе (с учетом национального законодательства) защиту их интересов, суверенитета и территориальной целостности.

Межгосударственными органами системы коллективной безопасности являются:

- Совет коллективной безопасности – высший законодательный орган на межгосударственном уровне, обеспечивающий координацию и совместную деятельность государств-участников, направленную на реализацию Договора о коллективной безопасности;
- Совет министров иностранных дел – Высший консультативный орган Совета коллективной безопасности по вопросам согласования внутренней и внешней политики государств-участников;

Совет министров обороны – высший консультативный орган Совета коллективной безопасности по вопросам военной политики и военного строительства государств-участников.

Для решения конкретных задач обеспечения коллективной безопасности могут создаваться и иные органы управления, действующие на постоянной или временной основе.

Государственными органами системы коллективной безопасности являются органы политического и военного руководства государств-участников.

В качестве сил и средств системы коллективной безопасности государства-участники рассматривают:

- Вооруженные силы и другие войска государств-участников;
- Коалиционные (объединенные) группировки войск (сил) в регионах, которые будут созданы для отражения агрессии против государств-участников;
- Совместную (объединенную) систему противовоздушной обороны, другие системы.

Создание сил и средств системы коллективной безопасности направлено на сдерживание возможного агрессора, своевременное вскрытие подготовки возможной агрессии и ее отражение, обеспечение охраны границ государств-участников, участие в операциях по поддержанию мира.

Советом коллективной безопасности для операций по поддержанию мира, проводимых в соответствии с решением Совета Безопасности ООН, ОБСЕ, могут создаваться коллективные миротворческие силы.

В качестве основных направлений создания системы коллективной безопасности государства-участники рассматривают:

- сближение основных положений законодательных актов государств-участников в области обороны и безопасности;
- проведение регулярных консультаций по проблемам военного строительства и подготовки вооруженных сил государств-участников;
- выработку общих подходов по вопросам приведения войск (сил) в высшие степени боевой готовности, форм и способов их обучения, оперативного и боевого применения, а также согласованной мобилизационной подготовки экономики государств-участников;
- достижение многосторонних договоренностей по использованию элементов военной инфраструктуры воздушного и водного пространства государств-участников;
- согласование вопросов оперативного оборудования территорий государств-участников в интересах коллективной обороны;
- проведение совместных мероприятий оперативной и боевой подготовки вооруженных сил и других войск государств-участников;
- согласование программ подготовки военных кадров и специалистов;
- координацию планов разработки, производства, поставок и ремонта вооружения и военной техники;
- выработку единых подходов к нормам создания и содержания запасов материальных средств.

Формирование системы коллективной безопасности осуществляется последовательно (поэтапно), с учетом развития военно-политической обстановки в мире.

На первом этапе:

- В основном завершить создание вооруженных сил государств-участников;
- Разработать программу военного и военно-технического сотрудничества государств-участников и приступить к ее реализации;
- Разработать и принять правовые акты, регламентирующие функционирование системы коллективной безопасности.

На втором этапе:

- создать коалиционные (объединенные) группировки войск (сил) для отражения возможной агрессии и провести планирование их применения;
- создать совместную (объединенную) системы противовоздушной обороны;
- рассмотреть вопрос о создании объединенных вооруженных сил.

На третьем этапе завершить создание системы коллективной безопасности государств-участников.

* * *

Государства-участники в своей деятельности по обеспечению коллективной безопасности будут соблюдать Устав ООН, общепринятые международно-правовые нормы и принципы.

Данная Концепция коллективной безопасности закрепляет приверженность государств-участников целям предотвращения войн и вооруженных конфликтов, устранения их из системы международных отношений, создания условий для всестороннего развития личности, обществ и государств на базе идеалов гуманизма, демократии и всеобщей безопасности.

Положения Концепции будут дополняться, уточняться и совершенствоваться по мере дальнейшего развития и укрепления сотрудничества между государствами – участниками и формирования новой системы международных отношений.

Принята Решением Совета коллективной безопасности о Концепции коллективной безопасности государств-участников Договора о коллективной безопасности от 10 февраля 1995г. в г.Алматы.

ДОГОВОР О КОЛЛЕКТИВНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Государства-участники настоящего Договора, именуемые в дальнейшем «государства-участники», руководствуясь декларациями о суверенитете Независимых Государств, учитывая создание государствами-участниками собственных Вооруженных Сил, принимая согласованные действия в интересах обеспечения коллективной безопасности, признавая необходимость строгого выполнения заключенных договоров, касающихся сокращения вооружений, Вооруженных Сил и укрепления мер доверия, договорились о нижеследующем.

Статья 1

Государства-участники подтверждают обязательство воздерживаться от применения силы или угрозы силой в межгосударственных отношениях. Они обязуются разрешать все разногласия между собой и другими государствами мирными средствами.

Государства-участники не будут вступать в военные союзы или принимать участие в каких-либо группировках государств, а также в действиях, направленных против другого государства-участника.

В случае создания в Европе и Азии системы коллективной безопасности и заключения с этой целью договоров о коллективной безопасности, к чему неуклонно будут стремиться договаривающиеся стороны, государства-участники вступят в незамедлительные консультации друг с другом с целью внесения необходимых изменений в настоящий Договор.

Статья 2

Государства-участники будут консультироваться друг с другом по всем важным вопросам международной безопасности, затрагивающим их интересы, и согласовывать по этим вопросам позиции.

В случае возникновения угрозы безопасности, территориальной целостности и суверенитету одного или нескольких государств-участников, либо угрозы международному миру и безопасности государства-участники будут незамедлительно приводить в действие механизм совместных консультаций с целью координации своих позиций и принятия мер для устранения возникшей угрозы.

Статья 3¹

Государства-участники образуют Совет коллективной безопасности в составе Глав государств-участников и Главнокомандующего Объединенными Вооруженными Силами Содружества Независимых Государств.

Статья 4

Если одно из государств-участников подвергнется агрессии со стороны какого-либо государства или группы государств, то это будет рассматриваться как агрессия против всех государств-участников настоящего Договора.

В случае совершения акта агрессии против любого из государств-участников все остальные государства-участники предоставят ему необходимую помощь, включая военную, а также окажут поддержку находящимися в их распоряжении средствами в порядке осуществления права на коллективную оборону в соответствии со статьей 51 Устава ООН.

О мерах, принятых на основании настоящей статьи, государства-участники незамедлительно известят Совет Безопасности Организации Объединенных Наций. При осуществлении этих мер государства-участники будут придерживаться соответствующих положений Устава ООН.

Статья 5

Координацию и обеспечение совместной деятельности государств-участников в соответствии с настоящим Договором берет на себя Совет коллективной безопасности государств-участников и создаваемые им органы. До создания указанных органов координацию деятельности Вооруженных Сил государств-участников осуществляет Главное командование Объединенных Вооруженных Сил Содружества.

¹ Решением Совета коллективной безопасности от 24 декабря 1993 года «О первоочередных мерах по реализации Договора о коллективной безопасности от 15 мая 1992 года» определен следующий состав Совета: «В состав Совета коллективной безопасности входят Главы государств – участников, Министры иностранных дел, Министры обороны государств-участников и Генеральный секретарь Совета коллективной безопасности. Главы государств-участников могут назначать своих полномочных представителей для участия в сессиях».

Статья 6

Решение об использовании Вооруженных Сил в целях отражения агрессии в соответствии со статьей 4 настоящего Договора принимается главами государств-участников.

Использование Вооруженных Сил за пределами территории государств-участников может осуществляться исключительно в интересах международной безопасности в строгом соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций и законодательством государств-участников настоящего Договора.

Статья 7

Размещение и функционирование объектов системы коллективной безопасности на территории государств-участников регулируется специальными соглашениями.

Статья 8

Настоящий Договор не затрагивает прав и обязательств по другим действующим двусторонним и многосторонним договорам и соглашениям, заключенным государствами-участниками с другими государствами, а не направлен против третьих стран.

Настоящий Договор не затрагивает право государств-участников на индивидуальную и коллективную оборону от агрессии в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций.

Государства-участники обязуются не заключать международные соглашения, несовместимые с настоящим Договором.

Статья 9

Любые вопросы, которые возникнут между государствами-участниками относительно толкования или применения какого-либо положения настоящего Договора, будут разрешаться совместно, в духе дружбы, взаимного уважения и взаимопонимания.

Поправки к настоящему Договору смогут вноситься по инициативе одного или нескольких государств-участников и принимаются на основе взаимного согласия.

Статья 10

Настоящий Договор открыт для присоединения всех заинтересованных государств, разделяющих его цели и принципы.

Статья 11

Настоящий Договор заключается на пять лет с последующим продлением.

Любое из государств-участников имеет право выйти из настоящего Договора, если оно поставит не менее чем за шесть месяцев в известность о своем намерении других его участников и выполнит все вытекающие в связи с выходом из настоящего Договора обязательства.

Настоящий Договор подлежит ратификации каждым подписавшим его государством в соответствии с его конституционными процедурами. Ратификационные грамоты передаются на хранение Правительству Республики Беларусь, которое настоящим назначается в качестве депозитария.

Настоящий Договор вступает в силу немедленно после сдачи на хранение ратификационных грамот подписавшими его государствами-участниками¹.

Совершено в г.Ташкенте 15 мая 1992 года в одном подлинном экземпляре на русском языке. Подлинный экземпляр хранится в Архиве Правительства Республики Беларусь², которое направит государствам, подписавшим настоящий Договор, его заверенную копию.

¹ Договор был подписан Республикой Армения, Республикой Казахстан, Кыргызской Республикой, Российской Федерацией, Республикой Таджикистан, Республикой Узбекистан.

Документ о присоединении к Договору подписан Азербайджанской Республикой 24 сентября 1993 года, Грузией 9 декабря 1993 года, Республикой Беларусь 31 декабря 1993 года.

В соответствии со статьей 11 Договор вступил в силу для Азербайджанской Республики, Республики Армения, Республики Беларусь, Грузии, Республики Казахстан, Кыргызской Республики, Российской Федерации, Республики Таджикистан, Республики Узбекистан 20 апреля 1994 года.

² Решением Совета министров иностранных дел государств-участников ДКБ от 5 марта 1998 года функции депозитария документов, принятых в рамках ДКБ, возложены на Секретариат Совета коллективной безопасности.